

TEDİP, TEHCİR VE TENKİL: TANZİMAT'TAN 38'E VE 38'DEN GÜNÜMÜZE DERSİM

Seyfi Cengiz

(Yazım ve yayın tarihi: 28. 08. 2007, Dersim 38 Forum)

OSMANLI-RUS SAVAŞLARINDA DERSİM

1828-29

Osmanlılar döneminin Dersim/Kızılbaş mukavemeti başlangıçta Safevi-Osmanlı savaşlarına, daha sonra da Rus-Osmanlı savaşlarına paralel yürür.

Dersim mukavemetinin Dersim için milli haklar talep etmeye başlaması esas olarak Rus-Osmanlı savaşları sürecine denk gelir.

Bu savaşların belli başlıları 1828-29, 1853-54, 1877-78 ve 1914-17 tarihlerinde yer alır. Dersim davası bu süreçte giderek millileşir.

Bunda Rus-Osmanlı rekabeti, Ermeni ulusal hareketi ve Amerikalı protestan misyonerlerin etkisi de vardır.

Osmanlı-Rus savaşları sürecinin hatırlatılması gereken bir yönü de, bu savaşlar sürerken başta Çerkezler olmak üzere Kafkas halklarının Osmanlı topraklarına büyük ölçekli göçlerinin yaşanmasıdır.

Bu göçmenler Ermeni ve Dersim mukavemetini kırmak için sıkça kullanıldılar.

Dersim orijinli bir Ermeni olan Andranik, 1901'de Tiflis'te yayınladığı “Dersim” adlı kitabında Dersim'in öyküsünü 1828'de başlatır. Osmanlı padişahı Mahmut'un bu tarihte Sadrazam Mustafa Reşit Paşa kumandasında Dersim'e bir ordu yolladığını kaydederek.

Dersim, bu sıralarda Kuzuçanlı Şah Hüseyin'in nüfuzu altındadır.

Reşit Paşa'nın Dersim seferi başarısızlıkla sonuçlanır.

1853-54 (Kırım Savaşı)

1853'te “Kırım Savaşı” olarak bilinen yeni bir Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi. Osmanlı ordusu, her savaşın öncesinde yaptığı gibi cepheye gitmeden önce asker toplamak üzere Dersim'e girdi.

Bu sırada İç Dersim hâlâ Şah Hüseyin evinin nüfuzu altındadır. Kuzuçan Beyliği'nin başında Şah Hüseyin'in oğlu Ali Bey vardır. Ali Bey, direnmek yerine Tujik ve Kutu Deresi'ne çekilir. Nüfuzu altındaki topraklar Osmanlılarca işgal edilir. Konağı ve aile mezarlığı yakılıp yıkılır. Ele geçirilen yerlere asker bırakılır. Daha sonra devletin Dersim

Genel Valisi olarak atanan Ali Bey bu teslimiyetçi tavrı yüzünden Dersim’de gözden düşer.

Osmanlı ordusu cepheden geri döndüğünde bir kez daha Dersim’i işgal eder. Şiddetli çarpışmalar olur. Andranik’in anlatımına göre bu sırada Dersim’den esir alınan 2-3 bin kişi Trabzon üzerinden başkent İstanbul’a götürülür.

Böylece 19’uncu yüzyılın ilk kitlesel Dersim tehcirlerine Kırım Savaşı’ndan hemen sonra tanık olunur. Bu uygulama sonraki tarihlerde giderek derinleşir.

Osmanlı topraklarına ilk Çerkez göçü 1856 yılında, yani Kırım Savaşı bittikten hemen sonra başlar. Küçük kabileler halinde başlayan bu gelişler Rus Çarı ile Osmanlı Padişahı arasında imzalanan bir anlaşmayı takiben kitlesel göçlere dönüşür. 1862-1870 yılları arasında 1.2-2 milyon kadar Çerkez Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklara yerleşir. Bunlar Anadolu’da Ermeniler’e ve Dersimliler’e; Rumeli’nde Rus, Sırp ve Bulgar gibi Slav halklara karşı kullanılmak üzere stratejik bölgelerde iskan edilir.

1860-1877 Döneminde Dersim

Erzurum Görüşmeleri

Dersim’de otoritesini kurmak için Tanzimatçı Osmanlı yönetimi 1860’lı ve 70’li yıllarda aşiret ve ocak büyüklerini kazanmayı dener. Bu konuda orduyu yetkilendirir. Bu amaçla Erzurum’da on-onbeş yıl arayla iki ayrı toplantı yapılır.

Bunlardan ilki “kumandan İsmail Hakkı Paşa” ile Erzurum Müşiri Samih Paşa tarafından düzenlenmiştir (1860-1863).

Dersim’i temsilen bu görüşmelere çağrılan önde gelen aşiret ve ocak büyüklerinden devlet otoritesine boyun eğmeleri, “devletin resmi memuru” gibi davranıp Dersim’de devlet adına vergi ve asker toplamaları, karakol ve yol yaptırımları istenir. İkna etmek için kendilerine hediyeler ve nişanlar, müdürlük ve kaymakamlık gibi rutbeler dağıtılır (Bk. Jandarma Umum Kumandanlığı, Dersim, s. 107).

Buna rağmen beklenen sonuç alınamaz.

Bunun üzerine Mehmet Derviş Paşa, Dersim’de tedip ve tenkil ile görevlendirilir.

Sinop ve Budin (Budapeşte) Sürgünleri

1863’ten biraz önce yapıldığı anlaşılan Mehmet Derviş Paşa’nın tedip ve tenkil hareketi sırasında Dersim’deki “asayişsizliğin” sorumluları olarak görülen aşiret ve ocak büyüklerinin önde gelenleri tutuklanıp sürgüne tabi tutulurlar. Çarekanlı Şah Hüseyin ile Seyit Rıza’nın babası Seyit İbrahim İstanbul üzerinden Vidin/Budin’e (Budapeşte), Ferhadanlı Süleyman (Diyap Ağa’nın oğlu) ile amcası Alişan (Ali Şar, Ali Şah), Keçel aşiretinden Munzur, Suranlı Yusuf Ağa (Haydari Ağa’nın oğlu), Ovacık’tan Topuz Oğlu, Kureşanlı Derviş Süleyman ve Bal aşiretinden Hıdır oğlu Gazi ise Sinop’a sürgün edilirler.

Bunlardan Seyit İbrahim Budin’de, Ferhadanlı Alişan (Ali Şan, Ali Şah) ile Kureşanlı Derviş Süleyman ise Sinop’ta sürgün iken öldüler. Geri kalanları Budin ve Sinop’tan kaçarak geri Dersim’e döndüler (Bkz. Nazmi Sevgen, Zazalar ve Kızılbaşlar, 1945/6, Kalan Yay., s. 65).

Bu bilgiler Andranig'in anlatımıyla birleştirilirse, Budin ve Sinop sürgünlerinin 1863'ten önceki bir tarihte, Kırım Savaşı'ndan (1854) hemen sonra başlatılan uygulamanın bir parçası veya uzantısı olduğu düşünülebilir.

Dersim'in Özyönetim Talebi

1860'lardan itibaren, Dersim'de devlete ve Kuzuçanlı Şah Hüseyin ve Suran evleri gibi devletle işbirliği yapan çevre kesimlerdeki derebeylerine karşı cepheden tutum alan yurtsever liderler ortaya çıkar.

Bunlardan özellikle ikisi dikkat çekerler: “Şeyh Süleyman” ve “Mansur Ağa”.

Bu ikilinin üssü Hozat ve çevresi, başka deyişle Dersim'in kalbidir.

5000 mevcutlu askeri gücü ve elindeki beş kadar kaleyle ilkin Merkezi Dersim'de bir otorite haline geldiği kaydedilen “Şeyh Süleyman”, çok geçmeden Dersim genelinde de otorite olarak tanınmaya başlar.

Bazı Ermeni kaynaklarındaki bilgilere göre 1864'te bir Dersim-Ermeni ortak örgütü de kurulur. Bu örgüt 1865'te İstanbul'a bir heyet yollayıp Osmanlı Hükümeti'ne “Dersim'in kendi kendini yönetme hakkı” talebini iletir.

Dersim muhalefetinin kayıtlara geçmiş ilk milli ve siyasi talebidir bu. Bu örgütün Kırmancı'nin Dersim'de yönetim dili olmasını istediği de kaydedilmektedir.

Dersim mukavemetinin Ruslar ve Ermeniler'le işbirliği olanaklarını araştırması ilk kez bu sıralarda başlar. Bu yönelim daha ileride göreceğimiz gibi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında pratik tutumlara dönüşür.

Burada Naşit Uluğ'un Seyit Rıza için öne sürdüğü bir iddiayı hatırlatmakta yarar vardır:

“(Seyit Rıza) Meşrutiyet'ten evvel Ermeni komiteleriyle de birlikte çalışmış, Taşnaksiyon Komitesi'ne yazılarak, onların gayelerine andiçmiş derlerdi” (Bkz. Derebeyi ve Dersim, 1931, s. 49).

İkinci Erzurum Toplantısı

Yukarıda sözünü ettiğimiz gelişmeler devleti endişelendirir.

Bunun üzerinedir ki, 1874/1875'te Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile Erzincan Mutasarrıfı Şefik Paşa Erzurum'da 1860'ların başlarındakine benzer bir toplantı daha tertiplerler. Tanzimat'tan beri Dersim'i temsilen karşısında Çarekan ve Suran ağalarını görmek isteyen merkezi yönetim, bu görüşmelere Pülümür Kaymakamı Çarekanlı Şah Hüseyin II ve Mazgirt Kaymakamı Suranlı Gülabi Ağa'nın yanısıra, Şeyh Süleyman ve Mansur Ağa'yı da davet etmek zorunda kalır.

Ne var ki, Jandarma Umum Kumandanlığı'nın “Dersim” başlıklı kitabının deyişiyle, “Bu davete Hozat ve civarında sahibi nüfuz olan Mansur Ağa ve Şeyh Süleyman icabet etmemişlerdir” (Bk., a.g.y., s. 109).

Davet edilenler devletin kendilerinden talep edeceği şeyin ne olduğunu bilmektedirler.

Şeyh Süleyman ve Mansur'un bu toplantıya katılmayışları da bu yüzdendir.

Toplantıya katılanlardan Mazgirt Kaymakamı Suranlı Gülabi Bey ile Pülümür Kaymakamı Şah Hüseyin II, Osmanlı paşalarının taleplerini kabul eder ve dönüşlerinde vaadlerini yerine getirmeye başlarlar. Türk askeri kaynaklarında bunlardan Gülabi Bey'in Mansur veya Mansur-Şeyh Süleyman ikilisi tarafından bu yüzden öldürtüldüğü kaydedilir. Bu olay Rus bilim adamı Halfin'in kitabında şu şekilde anlatılır:

“(…)Özellikle Dersim'de dayanılmaz duruma gelen yoksul halk, kendilerinden olan ve menfaatleri için Babiâli'ye hizmet eden satılmış reislerden kurtulmak için mücadeleye

başladı. İlk olarak Dersim kaymakamı Celabi Bey ve ailesinden otuz kişiyi öldürdüler (1875). Ve bunu benzer olaylar takip etti" (Bkz. Halfin, 19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadele, s. 80).

Bu tarihlerde Kuzuçanlı Şah Hüseyin ve Suran evlerinin Dersim'deki nüfuzları hayli zayıflamış, Şeyh Süleyman ve Mansur ikilisi Dersim genelinde birer otorite haline gelmişlerdir. En azından otorite bölünmüştür.

1874-1875 Tedibi

İkinci Erzurum toplantısı da istenen sonucu vermeyince bu kez Ahmet Muhtar Paşa Dersim'de tedip ve tenkil ile görevlendirilir.

Bu sırada Mazgirt, Kızılkilise (Nazımiye), Ovacık ve Çemişgezek gibi kaza merkezleri işgal edilir. Kiliseler yıkılır. Bu kiliselerin taşlarından kaza merkezlerinde hükümet binaları, garnizonlar, kışlalar inşa edilir. Osmanlı otoritesi daha içerilere taşınmazsa da Dersim içindeki belirli merkezler bu tarihlerde Osmanlı işgali altına girer (Bkz. L. Molyneux Seel, A Journey İn Dersim, The Geographical Journal, July-September 1911). Naşit Hakkı Uluğ'un yazdığına göre Osmanlılar 1860-1877 yılları arasında Hozat ve Mazgirt'te birer askeri kışla yaptırmış, buralardan hareketle Dersim'e nüfuz etmeye başlamıştır (Bkz. Tunceli Medeniyete Açılıyor, 1939, s. 121-208).

1860'lı ve 70'li yıllarda denenen aşiret ve ocak büyüklerini kazanma taktiği 1877-78 Rus-Osmanlı savaşının yaklaşmakta olduğu sıralarda yararsız olduğu gerekçesiyle artık tamamen terkedilmiştir.

Böylece Kırım Savaşı sonrasında başlatılan sürgün uygulamaları 1907-1910 ve 1937-38 yıllarında çok daha kapsamlı boyutlar kazanır.

1877-78 Rus-Osmanlı savaşı patlak verdiğinde Dersim'de durum budur.

Not:

Sürgün yerlerinden Budin, Pir Gaib Abdal ve Gül Baba Üzerine Bilgi:

Budin (Vidin), Macaristan'ın başkenti modern Budapeşte'dir. Daha 1371 sonrasında Macaristan Krallığının başkentlerinden biridir. 1396 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmiş, 2 Eylül 1686'da yitirilmiştir. Budin'in yitirilişi üstüne kaleme alınmış savaş türküleri ve destanlar vardır. Halk arasından derlenmiş "Nazlı Budin", "Budin Türküsü" ve "Budin Destanı" gibi. Bu konuda Cahit Öztelli'nin "250 Yıllık Bir Savaş Türküsü" ve "Bektaşî Gülleri, Alevi Bektaşî Şairleri Antolojisi" başlıklı çalışmalarına, Em. İş Bankası Müdürü ve Türk-Macar Dostluk Derneği YK üyesi İsmail Tosun Saral'ın "Kalelerden Budin Kalesi'nin Kaybı" başlıklı yazısına ve halkbilimci M. Halit Bayri tarafından 1949'da yayınlanan Pir Gaib Abdal'ın "Gül Baba" isimli nefesine bakılabilir. Budin destanı, "yol kardeşleri" oldukları rivayet edilen Pir Gaib Sultan (Pir Gaib Abdal) ve Gül Baba Sultan'ın kimlikleri, Budin'deki "Gül Baba Tekkesi" nedeniyle de önemlidir. Cahit Öztelli'ye göre Pir Gaip Abdal, 16'ncı yüzyılda yaşamıştır ve mezarı da Dersim'dedir. Pir Sultan'ın oğullarından olması kuvvetle muhtemeldir.

Prof. Dr. Şükrü Elçin'in bulup yayınladığı şekliyle **Pir Gaib Abdal**'ın Budin üstüne nefesi:

*Kan revandır gözümüzden yaşımız
Şükür bir araya geldi beşimiz
Şimden gerü hu dimektir işimiz
Arşa direk direk darım Gül Baba*

*Gördüm kılıcını tutar elinde
Keskin eserleri vardır yanında
Yardımcımız olsun mahşer gününde
Gel dinim, imanım, nurum Gül Baba*

*Yedi iklim dört köşeye yürürsün
İstekliye muradını virirsin
Din serveri Muhammed'in nurusun
Ah dinim, imanım, nurum Gül Baba*

*Pir Gaib Abdal'im turalım yasın
Tuna'da vermiştir gaibce sesin
Yedi iklim dört köşede gözcisin
Ah dinim, imanım, nurum Gül Baba*

1877-1878 (93 Harbi) ve Sonrası

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı, "Birinci Meşrutiyet" (1876-1908) olarak adlandırılan dönemde yereldi. İkinci Abdülhamit dönemiydi bu. Baskıların arttığı, özellikle Dersim ve Ermeni politikalarının önceki döneme kıyasla çok daha sertleştiği bir dönem.

Savaş patlak verdiğinde Sultan II. Abdülhamit bir fermanla "kafirlerle ve Moskoflara" karşı Kürtler'i "Cihad-ı Mukaddes"e katılmaya çağırdı. Halfin'in ifadesine göre "Bu davete ilk uyan Şeyh Ubeydullah oldu".

(Bkz. Halfin, 19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadele, s. 89).

Bu sırada Osmanlı paşaları Dersimliler'den de asker/milis talep ettiler. Erzurum'a çağrılan Kuzuçan hakimi Şah Hüseyin II'den on bin milis toplaması istenmiş ve istekleri yerine getirilmişti.

Ama 1870'lerde otorite bölünmüş, Şah Hüseyin evinin nüfuzu Kuzuçan ile sınırlı hale gelmiştir. Hozat ve çevresinde Mansur'un etkinliği vardır. Yeni Mazgirt kaymakamı

Nafiz de bir öncekinden farklı olarak Mansur'la ittifak içindedir.

Bu ikili savaşa katılmaları için "Dersim'in Milli hakları"nın tanınması koşulunu öne sürerler. Osmanlı ordusu bu talepleri görmezden gelir. Mansur ve Nafiz, Dersim'in milli haklarını tanımayı vaatmiş bulunan Ruslar'a yanaşırlar. Bir heyetle birlikte Erzurum'a gidip burdaki Rus Konsolosu ile bizzat görüşürler.

Bu arada Şah Hüseyin'in verdiği onbin milisi yetersiz bulan Osmanlı paşaları Ruslar'la savaşa götürmek üzere Dersim'de bizzat kendileri zorla asker toplamaya girişirler.

Bunun üzerinedir ki Mansur (Munzur?) ve Nafiz'in nüfuz bölgelerinde Osmanlılar'a karşı yeni bir direniş başlar. Fanatik Kemalîst Naşit Hakkı Uluğ'un bu ikili için "Rus harbinde devlete ihanet ettiler... Bu ihanet unutulmadı, tecrübe oldu" deyişi bu yüzdendir. (Bkz. N. Hakkı Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, 1939, s. 121-208).

Rus araştırmacı Halfin, Şeyh Ubeydullah'ın binlerce Kürt milisi ile Osmanlılar safında Rusya'ya karşı savaşmaya gittiği bu sıralarda Dersimliler'in bu savaşa katılmayı reddedip Osmanlılara karşı direndiklerini, burdaki Osmanlı kuvvetlerinin cepheye gitmesi üzerine kışlaları işgal ederek, asker toplamaya gelen görevlileri ve harp vergisi memurlarını sopalarla kovaladıklarını yazmaktadır.

(Bkz. Halfin, a.g.e., s. 89).

Naşit Hakkı'nın ifadesine göre de 1860-77 arasında yapılmış olan Hozat ve Mazgirt kışlaları bu sırada yakılmışlardır.

Hozat'ta direnişe geçmiş bulunan Koçan, Ferhadan ve Bahtiyar aşiretlerine Hıran, Alan ve Cibana ("Cibolar") aşiretlerinin yanısıra Antranig'in "Dersimli Ermeniler" olarak tanımladığı "Mirakyanlar" da katılır.

Bir veya bir-buçuk ay kadar süren bu çarpışmalarda sivil halk Tujik Dağı'na sığınmıştır. Hozat bölgesindeki Osmanlı kuvvetleri köyleri yakıp yıkarak Tujik'e yönelir. Surp Garabet Vank'ı ve Tujik çevresinde şiddetli çarpışmalar yaşanır.

Sonuçta büyük kayıplar vermekte olan Osmanlılar ateş-kes ilan etmek zorunda kalırlar. Bu savaştan hemen sonra 1880'de Dersim vilayeti oluşturuldu. Vilayet merkezi bugünkü Hozat'tı. Fikri Paşa adında biri Dersim valisi olarak atanmıştı.

Bu tarihte (1880) başkent Hozat'ta, bir hükümet konağı, bir kışla, bir de cami ve okul yapıldı. Halksız bir "site" olamayacağı için, buraya etraftan devşirilen bir miktar "Türk" nüfus yerleştirildi.

Böylece o tarihe kadar büyük bir köy olan Hozat, Naşit Uluğ'un deyişiyle "küçük bir devlet sitesi" haline getirildi (Bkz. Tunceli Medeniyete Açılıyor).

Osmanlı ve/veya Türk medeniyeti adına Dersim içine taşınan şey hükümet konağı, okul, cami ve kışladan ibaretti.

Bunların ne anlama geldiği açıklama gerektirmez.

Çok geçmeden vergi vermediği için Dersim vilayetinin masraflarının gelirinden fazla olduğu gerekçesiyle vilayet statüsü ilga edilip mutasarrıflığa düşürüldü.

Andranig'in anlatımına göre Dersim 1887-88'de yeni bir tedibe maruz kaldı. İkinci Abdülhamit'in Fazıl Ferit ve Derviş Müşir adlarındaki paşaları Müslümanlığı dayatmak için bu tedip hareketi sırasında Dersim'i terörize ettiler, kan döktüler.

Halfin'in aşağıdaki satırları ya daha erken bir olaya ya da bu sıradaki gelişmelere referans olmalıdır:

"Dersim'de yine vergi ve zorla mal gaspetme nedeni ile meydana gelen şiddetli çarpışmalar sırasında, Birinci Fırka Kumandanı Fazıl Paşa, İstanbul'a çektiği bir telgrafta uygulamanın usulsüzlüğünü bildiriyor. Dersim'de Derviş oğlu Hüseyin'in halkı ayaklandırmak için önder olmasının, onlara herşeylerini alarak dağa çekilme tavsiyesinde bulunmasının, meydana gelen çatışmalarda Osmanlı kuvvetlerince çembere alınanlardan sonra bir çoğunun ölmesinin tek nedeninin zulüm derecesine varan yolsuz hareketlerden doğduğunu anlatıyor ve bu şiddet politikasına son verilmesini istiyordu"

(Bkz. Halfin, a.g.e., s. 98-103).

Açık ki bu tedipten de beklenen sonuç alınamamıştı.

1892 Koçan tedibi ise Karaballılar'ın desteği ile başarılı oldu. Koçan adı bu tarihten itibaren uzun süre mukavemetin sembolü haline geldi.

1893-1907 yılları arasında Dersim mukavemetinin sahası genişler. Elazığ, Malatya ve Erzurum gibi illeri de kapsayan geniş bir sahada Dersimliler ile Osmanlılar arasında çarpışmalar yaşanır.

En ilk Dersim Raporları Abdülhamit dönemine aittirler. Abdülhamit'in sorunun şiddete dayalı çözümünü esas alan Dersim politikası birer belge niteliği taşıyan 1896-99 tarihli bu raporlarda açıklıkla görülebilir. Bu raporlarda Dersim'de Nakşi tekkeleri kurulması ve İslam hukuku (şeriat) uygulanması önerilmektedir. Kemalistler'in yaptığı Tunceli Kanunu'nun Şakir Paşa raporları diye bilinen kırk yıl önceki bu raporlardan esinlendiği kesindir.

Nazmi Sevgen'in "Zazalar ve Kızılbaşlar" başlıklı kitabında söyledikleri Dersim Sorunu'nun 1892-1905 yılları arasında Babıali tarafından 4'üncü Ordu Müşiri Çerkez Zeki Paşa'ya havale edildiğine işaret ederler. Hamidiye alaylarının fikir babalarından olan Zeki Paşa Dersim'de de "aşiret alayları" kurulmasını önerir. O'nun bu yöndeki çalışmaları çok geçmeden engellenir.

Bu karardan vazgeçilmesinin nedeni Kızılbaşlığı nedeniyle devletle sorunlu olan Dersim'in silahlandırılmasının onu daha da tehlikeli kılacağıdır (Bkz. Nazmi Sevgen, Zazalar ve Kızılbaşlar, 1945/6).

Bu karar işbirlikçi bir aydın kuşağı yetiştirmek üzere 1893'ten itibaren Dersim aşiret ve ocak büyüklerinin çocuklarının İstanbul'daki Aşiret Mektepleri'ne alınmasını etkilememiş görünmektedir.

Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı Berlin'de yapılan bir konferansla sonlandı. Bu konferansta varılan uzlaşma "Berlin Antlaşması" olarak bilinir (13 Temmuz 1878). Ondan birkaç gün önceki Ayestefanos (10 Temmuz 1878) hariç tutulursa ilk kez bu konferansla birliktedir ki Ermeni Sorunu uluslararası antlaşmalara girdi.

Bu tarih, Ermeni Sorunu'nun da başlangıcıdır.

Berlin Antlaşması, Ermenistan'da "ıslahat" (reformlar) öngörüyordu. Dersim de, kısmen bile olsa reform önerilen sahaya dahildi. O nedenle bu antlaşmanın Dersim'i de ilgilendirdiği söylenebilir.

Ne var ki Osmanlı devleti "ıslahat" düşünmüyordu. İkinci Abdülhamit'in reformları savaşımlara tepkilere neden oldu. 1880'lerden itibaren Cenevre, Tiflis ve Ermenistan'da milliyetçiliği ve sosyalizmi savunan bağımsızlık hareketleri boyverdi. 1886'da Hınçak, 1890'da Taşnak partileri kuruldu. İlk Ermeni partileridir bunlar.

İkinci Abdülhamit'in yükselen Ermeni ve Dersim/Kızılbaş hareketlerini bastırmak için bulduğu formül Hamidiyeler kurarak "Müslüman Kürtler"e çağrıda bulunmak oldu.

Bir Ermenistan kurulmasının "Müslüman Kürtler" için varlık yokluk sorunu olacağını işleyen Abdülhamit yönetimi, onları kendi ayrıcalıklarını savunmak üzere Hamidiyeler'e katılmaya ve eyleme geçmeye çağırdı. 1895'ten başlayarak 1920'lere dek sürecek olan Ermeni soykırımı böyle başladı.

Not:

İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Alfred Billioti'nin 1877-78 harbi sonrasındaki Dersim olaylarına ilişkin 11 Ekim ve 25-27 Kasım 1878 tarihli raporları için: Bkz. Suat Akgül, Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim, Yaba Yayınları, 2000.

Hamidiye Alayları

İkinci Abdülhamit'in adını taşıyan "Kürt Alayları"nın (Hamidiye Alayları) fikir babaları Zeki ve Şakir paşalardır. Her ikisi de "Müşir", yani Mareşal ünvanı taşırlar.

Zeki Paşa (Mustafa Zeki Paşa?), merkezi Erzincan'da bulunan Dördüncü Ordu'nun kumandanıydı. Naşit Hakkı Uluğ'da "Çerkez" kökenli olduğuna işaret edilerek kendisinden "Çerkez Zeki Paşa" diye sözedilir. Bazı kaynaklarda Şeyh Şamil'in torunlarından olduğu ve diğer üst düzey paşalarla birlikte sık sık "Nakşibendi İsmet Efendi Dergâhı"na gittiği kaydedilir.

Şakir Paşa ise (Ahmet veya Mehmet Şakir Paşa?), daha önce Petersburg Büyükelçisi iken, Ermeni Sorunu'na karşı "Doğu Vilayetleri Umum Müfettişi" olarak atanmış, "Ermeni Islahatı"na memur edilmiştir.

Şakir ve Zeki paşalar İkinci Abdülhamit'in Ermeni ve Dersim/Kızılbaş muhalefeti bastırmakla görevlendirdiği kişilerdir. 1896-1899 tarihli ilk Dersim raporları bu ikiliye aittir.

1890'ların başında Abdülhamit'e "Müslüman Kürtler"den milis alayları kurulmasını önerenler bunlardır. Kazak modelinden de esinlendiği anlaşılan bu öneri kabul görünce 1891'de "Hamidiye Alayları Nizamnamesi" yayınlanmış ve süratle hayata geçirilmiştir. 1896 yılına gelindiğinde "Doğu ve Güneydoğu"da onlarca aşiret alayı kurulmuştur. Zeki ve Şakir paşaların Sultan Abdülhamid'e gönderdikleri bir telgrafta Hamidiye Alayları'na katılan aşiretlerden bir bölümünün isimleri şöyle sayılmaktadır:

Zilan, Karakalpak, Ademanlı, Hayderanlı (Erciş), Celali, Şazili, Cemdanlı, Cibranlı, Zırkan, Sipkanlı, Hasenan (Malazgirt), Mukri, Milan, Şemsiki, Şukufti, Takuri, Karakeçi, Tay (Mardin), Miran, Ertuşi, Kays (Urfa), Berazi (Urfa), vd.

Bu tarz bir örgütlenmenin temellerinin Yavuz Selim, İdris-i Bitlisi ve Bitlis Emiri Şerefhan tarafından daha Çaldıran Savaşı sırasında atıldığını söylemek mübalağa olmayacaktır.

Hamidiyeler'in de sınır korumacı görevleri vardır.

Çaldıran sıralarındaki hedef İran ve Kızılbaşlar'dı. Hamidiyeler'in kurulduğu tarihlerde ise öncelikle Rusya ve Ermeni hareketidir.

Bu alayların Dersim mukavemetini bastırmakta kullandıkları da bilinen bir gerçektir. 1908 Koçan tedibinde ve 1916'da Ovacık'ta doğan özyönetimin yıkılmasında Cibran aşiretinden oluşan Hamidiye Alayı önemli rol üstlenmiştir.

Hamidiyeler, ilkin Ermeni ve Dersim muhalefetine, daha sonra da Ruslar'a karşı sınanmışlardır.

İttihatçıların "Aşiret Süvari Alayları" adı altında muhafaza ettiği Hamidiyeler, Türk-Yunan savaşında ve sonrasında Kemalistler tarafından kullanılmıştır.

1985'ten bu yana oluşturulan 90 bin mevcutlu "Korucu" ordusu gerçekte Hamidiyeler'in uzantısıdır. Model ve amaç hemen hemen aynıdır. Her ikisi de aşiretlere dayanmaktadır. Yasalarında aşiretleri birer "hükmi şahsiyet" olarak tanımadığını öne süren Türk devleti, uygulamada tam tersini yapmış, silahlandığı aşiretlere devleti ve Türklüğü savunma misyonu vermiştir. Dünün Hamidiye başları gibi günümüzün Korucubaşlarını da müttefik olarak görmüştür.

Hamidiyeler ile Koruculuk arasındaki süreklilik açık seçiktir. Bugünün Korucu aşiretleri esas itibariyle dünün Hamidiyeleridir. Hamidiyeler'in temelinde ise Çaldıran sıralarındaki düzenleme vardır.

1907, 1908 ve 1909 Dersim Tedipleri

1907

1907 Mayıs'ında Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa kumandasında Dersim'e yeni bir tedip hareketi kararlaştırılır. Her tedip sırasında olduğu gibi, bu sırada da tedibi meşrulaştıracak sebepler hazır. Civar kasabaların şikayetleri, Nazımiye'de Kureyşanlı Ali Çavuş'un Kığı, Hozat'ta ise Koçan grubunun Çemişgezek ve Kemah köylerine akınlar yapması bahane gibi kullanılır.

Zeki Paşa'nın gecikmesi üzerine Harput redif Tugay Komutanı General Neşet Paşa Hozat'a gönderilir. Koçan grubunun merkezi olan Amutka ile Dağar köyü ve civardaki tepeler Neşet Paşa kuvvetlerince işgal edilir (Ekim 1907).

Ali Boğazi, Tağar ve Badem Deresi'ne (Ovacık) sığınmak zorunda kalan Koçan aşiret grubunun “Erzak ve hayvanları ganimet olarak müsadere edilir”.

Orduya yardım etmeleri beklenen Karabal ve Ferhat aşiretlerinin taraf değiştirmesi ve kışın gelmesi nedeniyle başlamış bulunan tenkil hareketi yarım kalır (Bkz., Dersim, Jandarma Umum Kumandanlığı Yayını, s. 118-130).

Bu sıralarda “Dersim Komutanı” olarak atanan General Neşet Hozat'a yerleşir.

(Bkz. Kur. Bnb. Burhan Özkök, “Osmanlı Devrinde Dersim İsyanları” başlıklı 106 Sayılı Askeri Mecmua Lahikası, 1937, İstanbul Askeri Matbaası)

1908

Kışın gelmesi nedeniyle kesintiye uğrayan 1907 tedibi, 1908 yılında devam ettirilir.

Burhan Özkök'e göre intikam peşindeki Dersim aşiretlerine Ermeniler'in de katılması olasılığı belirince 4. Ordu Komutanı Mareşal Zeki Paşa bu tedibin öncekilerden farklı, kesin ve köklü bir tedip olmasını emretmiş, aksi halde Dersim'in bir “Ermeni fesat ocağı”na dönüşüp çok daha büyük bir tehlike arzedeceğini söylemiştir.

Genelkurmay'ın da onayıyla bu tedip için General Neşet'e Hamidiyeler'in de dahil olduğu ek kuvvetler verilmiştir.

1908 yılı, Dersim mukavemet tarihinde önemli bir yer işgal eder. Bu tarihe kadarki olaylar içinde 1938 benzeri bir milattır. Bu nedenledir ki, Nazmi Sevgen, Dersimliler'in geçmişi anlatırlarken “Neşet Paşa'dan şu kadar sene evvel veya sonra” dediklerine işaret etmektedir (Bkz. Zazalar ve Kızılbaşlar, 1945/6).

Neşet Paşa'nın adı 1907 ve 1908 tedipleriyle özdeşleşmiştir. Naşit Uluğ da, bu tediplerin “Neşet Paşa hareketi” olarak bilindiklerine işaret etmektedir (Bkz. Tunceli Medeniyete Açılıyor).

“Neşet Paşa hareketi” sırasında toplanan “Dersim İdare Meclisi” Dersimliler'in birikmiş vergi borçlarına ilişkin bir rapor hazırlar. Hozat, Ovacık, Mazgirt ve Nazımiye'nin vergi vermediklerine işaret edilen bu raporda bu borçların şu aşiretlere ait olduğu kaydediliyor: Koç, Şam, Resik, Kırhan, Yukarı Abbas, “Törüşmek aşireti”, Demenan, Yusufan, Kalan ve Haydaran. Bu aşiretler ile her vakit onlara uydukları söylenen Aslan, Beyt, Kav,

Bahtiyar, Aşağı Abbas, Ferhat, Karabal, Hızan, Kureyşan ve Alan aşiretleri üzerine tedip öneriliyor. Raporda bu aşiretlerin hep birlikte 8-10 bin silahlı çıkardıkları da belirtiliyor (Bkz. Naşit Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, s. 121-208, “Dersim’in İslahı Tarihçesi” başlıklı son bölüm, 1939).

Buna rağmen asıl amacı gizlenerek 1908 tedibinin yalnızca “intikam istediği” iddia edilen Koçan grubuna yönelik olacağı propaganda edilir.

Bu tarihlerde Dersim mukavemeti Koçan damgası taşır. 1892’den 1908’e kadarki tedip ve tenkil hareketlerinin ekseninde Koçan grubu vardır.

Koçan büyüğü İdare İbrahim, Ferhat ve Karabal aşiretleri ile bir ittifak oluşturur (Nisan 1908). Askeri kaynaklara göre bu ittifak “Ermeniler” tarafından da desteklenmektedir. İddialara göre silah ve cephane “Ermeniler” tarafından dışarıdan sağlanmıştır. Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa, İstanbul’a yazdığı raporda “Dersimliler, Ermenilerle beraber bu sahayı fesat ocağı haline getirecekler” diyerek kuvvetli bir tedibin aciliyetine değinmektedir. Hozat’ta Hükümet Konağı’na ateş açılarak, karakolları ve müfrezeleri silahsızlandırarak başladığı söylenen direniş Çemişgezek merkezi ve Elazığ’a doğru ilerler (Mayıs 1908). Nazmi Sevgen’e göre direnişin etkili önderlerinden biri de Karabal büyüğü Kango-oğlu Mehmet’tir.

“Müttefik aşiretler” (Koç, Resik, Şam, Ferhat, Karabal, Bahtiyar, Laçın ve Aşağı ve Yukarı Abbas) hükümete tutukluların serbest bırakılmasını, “Dersim’e tatbik edilen ablukanın kaldırılmasını”, ordu ve idare tarafından elkonulmuş bulunan “zahire ve hayvanlarının iadesini” talep eden bir nota verirler. Ordunun ve hükümetin “silahlı itaatsizlik” veya “isyan” olarak tanımladığı bu mukavemet bir süre sonra Doğu Dersim’e de sıçrar. Direnişçilerin mevcudu onbini aşar. Keçelan aşiret büyüğü Pülümür’de kontrolü eline alır. “(Neredeyse) Bütün Dersim silaha sarılmıştır” (Bkz. Dersim, s. 126, Jandarma Umum Kumandanlığı Yayını).

Haziran ve Temmuz aylarında Erzincan, Erzurum, Elazığ, Malatya ve Diyarbakır gibi illerden Dersim’e yeni kuvvetler sevk edildi. 34’üncü ve 36’ıncı Hamidiye Alayları da bunlar arasındaydı (Bkz. a.g.y., s. 127; Burhan Özkök, a.g.y.).

36’ıncı Hamidiye Alayı (36. Hafif Süvari Alayı), Cibran aşiretinden oluşuyordu.

Tedip ve tenkil kuvvetlerini Hozat’ta General Neşet Paşa, Pülümür cephesinde ise General Mehmet Samih kumanda ediyordu. Samih Paşa’nın (“Farukizade Sami Paşa”) hareketi özellikle Danzik, Harsi ve Aşgirik köylerinde oturan Bal, Keçel ve Lolan aşiretlerine yönelikti. 20 Temmuz’da Cibran Hamidiye Alayı da Danzik civarında (Pülümür) Sami Paşa’nın kuvvetlerine katılmıştı (Bkz. a.g.y., s. 128).

Sevgen’e göre Bal, Keçel ve Lolan aşiretlerinin halkı bu sırada Haydaran mıntikasına sığınmak zorunda kaldılar.

1908 tedibi sürerken İkinci Abdülhamit İttihatçılar’ın darbesiyle devrilir. İttihat ve Terakki Partisi gelir işbaşına. Böylece “İkinci Meşrutiyet“ olarak adlandırılan dönem başlar (1908-18).

Harbiye Nazırı, Dördüncü Ordu Müşiri’ne Meşrutiyet’in ilanı nedeniyle tedibe ara verilmesini bildirir. Burhan Özkök ve Naşit Uluğ, buna rağmen kesin sonuç almak için tedibin birkaç hafta daha devam ettirildiğini yazmaktadırlar.

Bu sıradadır ki Dersim Sorunu ilk kez Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında görüşülür (Bkz. N. Sevgen, Zazalar ve Kızılbaşlar).

Dersimliler Elazığ’da büyük bir gösteri yapar.

Meşrutiyet'in ilanında (23/28 Temmuz 1908) önceki “suçlar” için “genel af” ilan edilir. 23 Temmuz'dan önceki eylemleri nedeniyle hapiste bulunan bazı aşiret büyükleri ve mensupları Dersimliler'in ısrarlı talepleri sonucunda serbest bırakılır.

Ama Dersim politikasında esaslı bir değişim görülmez. 1907'de başlatılan ve bu sıralarda hâlâ sürmekte olan Dersim tedibinin yine Neşet Paşa kumandasında devam ettirilmesi kararlaştırılır. Dağlarda (Pelikan, Sincik, Pokir, Tujik, Ortadağ silsilesi, vd) çarpışmalar sürmekte, erzak ithalinin yasaklandığı Dersim'de köyler ve ekinler/tarlalar yakılmakta, hayvan varlığı da dahil aşiretlerin bütün geçim araçlarına elkonmaktadır.

Bu aralıkta Neşet Paşa'nın yerine ilkin General Mehmet Paşa, ardından General Ali Paşa, Dördüncü Ordu Komutanlığı'na ise önce General Ahmet, az sonra da Mareşal Abdullah atanırlar (21-30 Ağustos).

Tüm çabalara rağmen bu tedipte de Dersim'e başeğdirilemez.

İlan edilen af sınırlıdır. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemi kapsamaz. Dersimliler ise bu dönem de dahil bütün Dersim'in af kapsamına alınmasını, Koçanlı İdare, Maksutlu Munzur ve Laçınli Timur'un idam edilmelerinin engellenmesini isterler. Dersimlilerin ısrarı sonucunda bu sıradaki Dördüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa ve Erzincan Mutasarrıfı direnişin sona erdirilmesi için bu taleplere sıcak bakarken, Elazığ Valisi Mehmet Ali Ayni ile Dersim Mutasarrıfı Mehmet Hayrettin buna karşı çıkarlar.

Başka deyişle ordu ve idare arasında (Ordu komutanı ile Elazığ/Dersim valisi arasında) bir ihtilaf sözkonusudur. Elazığ valisi Mehmet Ali, Dersim Mutasarrıflığı'na yazdığı 8 Kanunuevvel 1909 tarihli tahriratta yukarıda adı geçen üç “reis”in idamının “Dersim tedip ve ıslahatı”na ibret için olumlu etkide bulunacağına ısrar etmektedir. Bu üç aşiret büyüğü, 1908 tenkili sırasında devlet güçlerine karşı silahlı mukavemetten, “Ellerine geçen memurları öldürmek”ten suçlanıyorlardı.

(Bkz. Elazığ Valisi Mehmet Ali Bey'in 8 Kanunuevvel 1909 tarihinde Dersim Mutasarrıflığı'na yazdığı tahrirattan nakleden Dördüncü Ordu'nun Dersim Tedibi Hakkında Raporu, Jandarmanın Umum Kumandanlığı'nın “Dersim” adlı yayını, s. 131-132). İttihatçılar sürmekte olan 1908 tedibinde Dersim Sorunu'nun kesin olarak bitirilmesini istiyordu. Bu düşünceyle Dersim'in önemli bir bölümü işgal edildi. Ama birliklerde ciddi huzursuzluklar, hatta asker ayaklanmaları patlak verdi. Bu sebeptendir ki tedip hareketi zorunlu olarak kesintiye uğradı.

M. Seel'e göre 1908 tedibinin amacı 1874/1875'lerde yarım kalan Dersim işgalini tamamlamak, Osmanlı topraklarına entegre etmektir (Bkz. L. Molyneux Seel, A Journey İn Dersim).

1874/1875 ve 1908 tarihlerinin Dersim'in işgali sürecinde önemli momentler olduğu doğrudur. 1874-75'te Mazgirt, Ovacık, Kızılkilise, Pülümür ve Hozat'ta yeni üsler edinilmiş, başında 4. Ordu Müşiri İbrahim Paşa'nın bulunduğu 1908'deki askeri harekette ise, bu üslerden hareketle Dersim'in işgali tamamlanmak istenmiştir. Ne var ki M. Seel, Osmanlı ordusunun bu iki askeri hareket sonucunda Dersim'in işgalini tamamladığını söylerken yanılmaktadır. Dersim'e henüz tamamen boyun eğdirilmiş değildir. Nitekim 1909'da yeni bir tedip hareketi yapılır.

1909

1909 Mart'ında Dördüncü Ordu Komutanlığı'na Mareşal İbrahim atanır. “Dersim tedipleri” için önerileri inceledikten sonra görüşünü 2 Nisan 1909 tarihli bir raporla

“Harbiye Nezareti”ne bildirir. Bu raporda Dersim tediplerinde o zamana kadarki başarısızlıkların nedeni komutanlar ile mülkiye amirleri arasındaki uyuşmazlığa bağlanır. Dersim tedibinin başarısı için “fevkaleda” bir kanun ile icraatın “bir elden cereyanı” önerilir. Kendi aralarında genel bir dayanışma kurmaları halinde Dersimlilerin en az 10 bin silaha sahip oldukları ileri sürülerek, bu dayanışmanın önlenmesi ve tedibin daha büyük bir kuvvetle yapılması gerektiği belirtilir.

24 Haziran’da Harbiye Nezareti Dördüncü Ordu’ya “Dersim işinin bitirilmesi” için hareket emrini verir. Tedibin karargahlarından biri Ovacığın Hopik Köyü’nde, diğeri de Panciras (Pülümür)’tadır. Operasyonlar 20 Temmuz’da başlar. Her taraftan Dersim’e girilir. “Altmış seneden beri içerisine hiçbir hükümet tesiri ve asker ayağı girmemiş” olan Haydaran ve Demenan mıntıkları öncelikli hedefler arasındadır.

Pek çok direnişçinin de bu bölgeye sığındığı düşünülmektedir.

25 veya 27 Ağustos’ta 7/8 tabur, 1 makinalı tüfek bölüğü ve 1.5 dağ bataryasından oluşan bir kuvvetle üç koldan Haydaran mıntıkası istila edilir. Burhan Özkök’ün anlatımında Haydaran tedibinin “(Kızılkilise’nin) muti aşiretlerinden Krişanlı, Sekanlı, Kersanlı aşiretleri ile birlikte” yapıldığı ve direnişçilerin 2000 kadar hayvanının “hükümet tekalifi”ne karşılık olarak “zaptedildiği” söylenmektedir.

Haydaran bölgesine ilk kez bu tarihte girildiği resmi kaynaklarda kayıtlıdır. Haydaran operasyonu ordu komutanı tarafından Fahrettin Altay’a verilir. Nazimiye’den bir gece yürüyüşü ile Zel Dağı’na ulaşan Fahrettin Altay, 1938’de Orgeneral rutbesiyle Birinci Ordu Müfettişi’dir. Türk devleti Haydaran’a ilk kez bu sırada ve onun komutası altında ayak basıyor. Hemen sonra Bobyebaba’dan Müşir İbrahim Paşa’nın kuvvetleri de Zel’e varıyor. Naşit Uluğ, bu sırada Fahrettin Altay ile Haydaran büyüğü Kamer Ağa arasında geçen konuşmalara da değinmektedir (Bkz. N. H. Uluğ, a.g.y).

N. Sevgen’in anlatımına göre 26 Ağustos günü ordu karargahına çağrılan aşiret ve ocak büyüleriyle görüşmeler yapılmıştır. Bu toplantıda ordu adına Müşir İbrahim Paşa, aşiretler adına ise Sarısaltıklı Seyit Kasım birer konuşma yaparlar.

Aşağıdaki satırlar Jandarma Umum Kumandanlığı’nın “Dersim” başlıklı gizli raporundan alınmadır:

“Tülen sekiz, arzan dört saat devam eden bu kıt’a (Haydaran mıntıkası, SC), beş saat zarfında tamamen istila edildi. Köyleri ve tarlaları yakıldı. 2000 kadar hayvan zaptedildi. Nihayet bu aşiret de dehalet etti. Altmış seneden beri içerisine hiçbir hükümet tesiri ve asker ayağı girmemiş olan bu aşiret havzası....Dersim’e karşı şimdiye kadar yapılan hareketin cümlesinden azade kalmış ve Haydaranlı namı namağlup ve arazisi gayri kabili zapt olarak tanınmış idi. Asilere yüz kadar zayıat verdirilmiştir. 2 Eylül’de Erzincan’a avdet edilmiştir ve harekate nihayet verilmiştir” (Bkz., “Dersim”, Dördüncü Ordu müşiri İbrahim Paşa’nın Raporu, s. 136, Jandarma Umum Kumandanlığı Yayını).

Yukarıdaki pasajdan görüleceği gibi 1909 tedibi 2 Eylül’de son bulmuştur.

Nazmi Sevgen’in sözlerini de aktarmakta yarar var:

“Haydaran aşireti mıntikasına 25 Ağustos 1909’da giren yedi tabur....tarafından...Haydaran aşiretine ait köyler, tarlalar beş saat içerisinde ihata edilerek tamam ile yakılmış, bunun üzerine onlar da dehalete mecbur kalmışlardır” (Bkz. Zazalar ve Kızılbaşlar, s. 77).

1907 ve 1908 Dersim tediplerinde Aranan, Hapsedilen ve İdamı İstenen Aşiret Büyükleri

Arananlar

Kango zade Mehmet Ağa (Karabal aşireti)
Hir oğlu Ahmet Ağa (Karabal aşireti)
Bu isimler 1909 yılında hala “firarda”dırlar.

Hapiste Olanlar

İdare İbrahim (Koçan aşireti)
Kasım oğlu Munzur (Maksut aşireti)
Aydın oğlu Ağa (Laçin aşireti)
Diyap zade Süleyman (Ferhat aşireti)
Diyap zade Süleyman oğlu Kör Alo (Ferhat aşireti)
Seyit Ağa (Abbas aşireti)
Seyit Alişar (Abbas aşireti)
Bu isimler 1909’da, yani Meşrutiyet’in ilanından sonra da hala hapidedirler.

İdamı İstenenler

Koç oğlu İdare (Koçan aşireti)
Kasım oğlu Munzur (Maksut aşireti)
Aydın oğlu Timur (Laçin aşireti)
(Bkz. Dördüncü Ordu’nun Dersim Tedibi Hakkındaki Raporu, “Dersim”, s. 130-133, Jandarma Umum Kumandanlığı Yayını).
Yukarıdaki isimler 1908 direnişine katılan aşiretlerin büyükleri ve bu direnişin önderleridir.

1911, 1912-13 ve 1914 Tedipleri

Haydaran tedibinden sonra Dersimliler Meşrutiyetin ilanından sonraki mukavemetten dolayı suçlananların affı için çaba sarfederler (1909-1910).

1911’de Keçel, Bal, Lolan, Abbas ve Haydaran aşiretleri üzerine yeni bir tedip yapılır. Bu sırada Aşkirik, Danzik, Dağbey, Gurk, Zamak ve diğer bazı köyler tahrip edilir. Balkan Savaşları sırasında (1912-13) İttihatçılar’ın Dersim Genel Valisi Sağiroğlu Sabit, kendi hükümet otoritesini tanımadığı gerekçesiyle Seyit Rıza üzerine bir tedip hareketi yaptırır.

1914’te sıra Kırğanlılar’a gelir. Askeri kaynaklara göre Kırğan tedibinin nedeni Sin Nahiye Müdürü’nün kovulmasıdır. Bahtiyar, Kav, Bezgar, Arslan ve Yukarı Abbas gibi komşu aşiretlerin tedip kuvvetlerine yardım etmeleri Kırğanlılar’ın yalnız kalmasına sebep olur. Kırğan mukavemeti aşiret büyüğü Süleyman’ın Sin Köyü civarındaki çarpışmalarda vurulması ile sonbulur. Daha önce Kırğanlılar’a destek sözü verdiği söylenen Seyit Rıza’nın tedip sırasındaki karşıt tavrı, iki aşiret arasında uzun sürecek olan gerginlikler doğurur (Bkz. Dersim, s. 137, Jandarma Umum Kumandanlığı Yayını).
1914 Ağustosunda Birinci Dünya Savaşı patlak verir.

Ekler

Fotoğraflar: 1900'lü yıllarda Harput'ta görev yapan “The Religion of The Dersim Kurds” makalesinin yazarı Amerikalı misyoner Rev. Henry H. Riggs'in yayınladığı fotoğraflar. Bunlardan biri 1908 darbesinden sonra Dersimliler'in Harput'ta yaptığı yürüyüşü resmetmektedir. Bir diğeri, bir grup Dersimli'yi kendisiyle birlikte Harput'taki Amerikan Misyonerliği'nde göstermektedir (Bkz. Missionary Review of the World, Volume 24, July-Dec. 1911).

ABD Harput Konsolosu E. Young'un “Dersim Kürtleri” başlıklı 1908 tarihli Raporu (Bk. Suat Akgül, Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim, Yaba Yayınları, 2000) “Tedibe tahsis edilen kuvvetler ve hareket planı”

1909 tedibinde: Erzincan'dan: 7. ve 8. Nişancı taburları, 26. Alay'ın 1. Taburu, 75.

Alay'ın 2. Taburu

Erzurum'dan: 19. Nişancı taburu

Muş'tan: 73. Alay'ın 3. Taburu

Hozat ve Nazımiye'den: 73. Alay'ın 1. ve 4. taburları

Çemişgezek'ten: 76. Alay'ın 2. Taburu

Burdaki toplam dokuz tabura sonraları beş-altı tabur daha ilave edilmiştir.

(Bkz. Kur. Bnb. Burhan Özkök, “Osmanlı Devrinde Dersim İsyanları” başlıklı 106 Sayılı Askeri Mecmua Lahikası, 1937, İstanbul Askeri Matbaası)

Krokiler:

Burhan Özkök'ün kitabında verilen krokiler:

Kroki 1: (...)

Kroki 2: “Tenkil ve tedip kuvvetlerinin 1 Haziran vaziyetini gösterir kroki”

Kroki 3: “General Neşet komutasında bulunan tedip ve tenkil kıt'alarının 17 Temmuz 324 tarihindeki vaziyeti gösterir kroki” (1908)

Birinci Dünya Savaşı'nda Dersim

1914 Ağustosunda Birinci Savaş patlak verdi. Osmanlı-Rus savaşlarının sonuncusu bu tarihten bir süre sonra başladı.

Bu sırada Osmanlı Devleti İttihat ve Terakki Partisi'nin yönetimi altındaydı. İttihatçı liderler Ekim/Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ni Almanya safında savaşa soktular. 22 Aralık 1914 Sarıkamış Harekati ile Rusya'ya karşı bir saldırı savaşı başlattılar.

1915 yılı başlarken Enver Paşa'nın ordusu Ruslar karşısında ağır bir yenilgi alarak geri çekildi. Nisan-Mayıs 1915'te Rus ordusu Ermenistan'a girdi. Osmanlı hezimetini iç savaşta tetiklemişti. Rus işgali altındaki Van'da 20 Mayıs'ta başlayan Ermeni ayaklanması kısa sürede Erzurum, Elazığ ve pek çok diğer kente yayılarak genelleşti.

İttihatçıların Ermeni tehciri bu ayaklanma sırasında ve bu bahaneyle hayata geçirildi.

Ermeni kalkışması Nisan-Mayıs 1915'ten itibaren tehcir ve soykırımla bastırıldı. Bu soykırım sırasında onbinlerce Ermeni Dersim'e sığındı. Ermeniler daha 1890'lardan beri Dersim'de bir sığınak bulmuş, bu yüzden de Dersimliler İttihatçıların ve Kemalistlerin hışmına uğramıştır.

1915 başlarında ordusu bozgun halinde geri çekilmekte olan Enver Paşa, Dersim'i savaşta taraf olmaya zorlar. Aşiret büyüklerini Elazığ'da görüşmeye çağırır. Bu görüşmeye sadece bir iki Batı Dersim aşiret reisi, Karaballı Kango-oğlu Mehmet ile Abbasanlı Meço ağalar katılırlar. Bu ikili Elazığ'da Enver ve Talat'la görüşürler. Ama

Osmanlılar safında savaşa katılmaya ikna edilemezler. Bu kez Hacı Bektaş postnişini Cemalettin Çelebi görevlendirilir. Bektaşi milis gücünün başında cepheye (Erzurum'a) gitmekte olan Cemalettin Çelebi, Dersimli liderleri Erzincan'da görüşmeye çağırır. Onunla Doğu Dersim adına Keçelan büyüğü Baku Ağa görüşür. Kendisine bu savaşa ancak “Dersim’in milli istemleri”nin kabul edilmesi halinde taraf olabileceklerini bildirir. Bu talebi yabancı tahriki olarak gördüğü için Cemallettin Çelebi de arzu ettiği sonucu alamaz.

1916'da o vakit birer İttihatçı olan Mustafa Kemal, İsmet İnönü ve Kazım Karabekir de Dersim'in önde gelenlerinden bir bölümüyle bizzat görüşmeler yaparlar. Bu görüşmelerin amacı da Dersimliler'i Ruslara karşı savaşa sokmak, daha önceki bütün Osmanlı-Rus savaşlarında sınındığı gibi Dersim'den asker toplamaktır.

Tüm bu görüşmelerin hiç bir sonuç vermediği elbetteki söylenemez. Savaşın gidişatına göre değişen tavırlar sözkonusudur. Başta Balabanlılar olmak üzere sınırlı sayıda bazı aşiret veya kabilelerin kendi milis güçleriyle cepheye gidip savaşa katıldıkları bilinen bir şeydir. Rus işgaline girdiğinde Pülümür'ün kendisinde de Osmanlılar'la birlikte savaşanlar oldu. M. Şerif Fırat; İkinci Ordu Komutanı Ahmet İzzet, Kazım Karabekir ve İsmet İnönü'nün çabaları sonucunda 1916'da Pülümür cephesinde Balabanlı Gül Ağa, Çarekanlı Mustafa Bey ve Kureşanlılar'ın Osmanlılar safında Ruslara karşı savaşıklarını, “Kureşanlı Şah Haydar”ın bu savaşta büyük yararlılıklar gösterdiğini yazmaktadır (Bkz. Doğu İlleri ve Varto Tarihi, s. 149-150).

Fırat'ın sözünü ettiği “Şah Haydar”, “Şevdino” (Mehmet Nuri'de “Şemdino”) adlı Dersim türküsündeki Şah Haydar olmalıdır (“Sa Heyder). Bu Şah Haydar 1916'da Sevdin (Serzin, Sevzin) cephesinde öldürülmüştür. İkinci Şah Hüseyin'in oğlu Mustafa Bey de muhtelif aşiretlerden bileşen emrindeki milislerle Sevdin Cephesi'nde Ruslar'a karşı Osmanlılar'ın yanında savaşmıştır. Ama yaklaşık aynı tarihlerde Dersim'de Ruslar ve Ermeniler'le ittifak içerisinde olan aşiretler vardı. Bu tavır milli haklar için mücadele eden daha bilinçli kesime özgüydü. Rus işgali sırasında Pülümür'de cereyan eden olaylar, burada Ruslar'a karşı bir cephe açılmış olması bu tavrın genelleşmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Özetle, Birinci Savaş'ta Dersim'de sabit, tekil veya ortak bir tavır sözkonusu değildir. Otorite de, tavırlar da bölünmüştür. Mart veya Temmuz-Ağustos 1916'da Dersim'de (Ovacık) Ruslar ve Ermeniler tarafından desteklenen bir özyönetimin doğmuş olması, milli haklar için çabalayan kesimin hem Birinci Savaş, hem de Ermeni Sorunu ve kırım karşılarındaki tavrını hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Dersim'de Özyönetim (1916)

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın “Dersim” başlıklı raporunda savaş sırasında Ruslar'ın Dersim'e elçi yollayıp Dersim bağımsızlığını tanımaya hazır olduklarını bildirdikleri, hatta bazı aşiretlerden (Kureşan, Balaban, vd) bir alay teşkil etmeye çalıştıkları söylenir. Aynı rapora göre Koçgirili Alışan bu sırada Koçan aşiretine Ruslar'ın verdiği silahları götürmüştür. İçlerinde Koçgirili Alışer, Alışan, Haydar ve Mustafa'nın da bulunduğu Dersimli heyetlerin Erzincan işgalini takiben burada Ruslar ve Ermeniler'le görüştiklerini M. Nuri Dersimi de söylemektedir. Bu görüşmeler daha çok Alışer tarafından yürütülmüştür. Bir zaman sonra 1915 kırım sırasında Dersim'e sığınan Ermeniler de, Erzincan'daki Rus ve Ermeni kuvvetlerine teslim edilmiştir.

Bu bilgilerin doğruluk derecesi hakkında kesin bir şey söylenemezse de, 1916 yılı başlarında Dersim’de (Ovacık) yeni bir kıpırdanmanın başladığı kesindir. Kaynaklara göre Kureşan, Yusufan, Haydaran, Demenan, Karsan, Alan, Suran ve Pilvenk aşiretleri Osmanlı işgali altındaki kazalara girererek, bu merkezlerde yönetimi ellerine alır, Elazığ’a doğru ilerlerler (1916).

Seyit Rıza, Koçkirili Alişer, Alişan, Haydar ve M. Nuri’yi ilk kez kantağa getiren, onları buluşturan Birinci Savaş sırasındaki gelişmeler, özellikle 1916 yılı olmuştur. Bu tarihte Ovacık’ta Rus ve Ermeni desteğiyle çekirdek bir özyönetim kurulmuştur. Dersim fikri oldukça canlıdır. Açıkça “Dersim’in istiklali” fikri propaganda edilmektedir.

Bu gelişmeler İttihatçıları ürkütür. Çeşitli önlemler alınır. Dersim (Hozat) valiliğine milliyetçi Kürt beylerinden Diyarbakırlı Cemilpaşa-zade Ziya’nın atanması, ilk kez bu sırada (1916) Mehmet Nuri’nin ordu tarafından elçi sıfatıyla direnişçilerle görüşmeye yollanması, bu tedbirler arasındadır. Rus ordusunun Mamahatun gibi bazı yerleri işgal ettiği, Dersim’e kısmen de olsa girdiği bir dönemdir bu.

Rusya’nın ve Ermeniler’in tanımaya hazırlandıkları bu yönetim en çok Birinci Savaş’ın sonuna kadar yaşamıştır.

1916 Dersim dirilişini bastırma görevi o sırada 16’ncı Kolordu Kumandanı olan Mustafa Kemal’e verilmiştir. Mustafa Kemal’in Elazığ, Palu ve İç Dersim’e ilk gelişi bu sıradadır. Onu takiben Galatalı Şevket devralır görevi. Mustafa Kemal ve/veya Galatalı Şevket’in kuvvetleri arasında Kürt Hamidiye Alayları, Gökdereli Şeyh Şerif’in Zaza milisleri ve “Çerkez Alayları” da vardır. Vahşetiyle ünlenen bu “Çerkez Alayı”nın Dersimliler’le savaşırken imha olduğu öne sürülür.

Rusya’da Ekim devrimi olunca (1917), Rus orduları cepheden çekildi. Ruslar’ın boşalttığı Erzurum ve Erzincan gibi bölgelerin kontrolü Ermenilere geçti. Ovacık merkezli Dersim’deki çekirdek yönetim de, Erzurum ve Erzincan’daki Ermeni yönetimi de 1918’de İttihatçılar tarafından yıkıldı.

Rusya’nın devreden çıkması, Dersim-Ermeni ittifakını olumsuz yönde etkilemiştir. İttihatçıların kışkırtmaları ve manipülasyonları, yaydıkları kasıtlı ve abartılı söylentiler bu tarihlerde Ermeniler ile Dersimliler’i karşı karşıya getirmiş görünür. M. Nuri’nin anlatımına göre Kazım Karabekir’in Ermeniler üstüne (Erzurum ve Erzincan üstüne) yaptığı seferlere bazı Dersimliler, hatta Seyit Rıza’nın kendisi bile iştirak etmiştir (Şubat 1918). İlişkilerin bu noktaya varmasında Dersimliler’in taleplerini sınırlamaya başlayan Ermeni tarafının da payı vardı.

Çok geçmeden aldatıldıklarını farkedenden Dersimliler ile Türk ordusu arasında çarpışmalar yeniden alevlendi. İç Dersim’de savaş sırasında yitirilmiş olan hükümet merkezleri Hozat ve Ovacık aşiretlerinden geri alındılar. Kürt milliyetçisi Halit’in kumandasındaki Cibran Hamidiye Alayı bu sırada bir kere daha Dersimliler’e karşı kullanıldı. Ovacık’a giren Cibran alayı burada Türk yönetimini geri restore etti (1918).

Böylece 1916’da doğan özyönetim sona erdi.

Dersim, en büyük fırsatlardan birini, belki de en büyüğünü bu sırada yitirdi.

Kronoloji: 1828’den 1918’e Tedip ve Tenkil

1828: Sadrazam Reşit Paşa’nın Dersim tedibi

1853 ve 1854: Dersim seferleri ve İstanbul sürgünü

1860-1863: Birinci Erzurum Toplantısı

- 1862/3: Derviş Mehmet Paşa'nın Dersim tedibi, Budapeşte ve Sinop sürgünleri
1864/5: Dersim-Ermeni ortak örgütünün kuruluşu ve İstanbul hükümetinden kendini yönetme hakkı talebi
1874/5: İkinci Erzurum Toplantısı ve Ahmet Muhtar Paşa'nın Dersim tedibi
1877-78: Dersim tedibi
10 Temmuz 1878: Ayestefanos Antlaşması
13 Temmuz 1878: Berlin Antlaşması
1880: Dersim Vilayeti oluşturuldu. Fikri Paşa ilk vali olarak atandı.
1887-88: Fazıl Ferit ve Derviş Müşir Paşa'nın Dersim tedipleri
1886-90: Ermeni Hınçak ve Taşnak partilerinin kuruluşu
1891: Hamidiyelerin kuruluşu
1892: Koçan tedibi
1896-99: "Şakir Paşa Raporları" olarak bilinen ilk Dersim raporları
Ekim 1907: General Neşet Paşa'nın Dersim tedibi
23/28 Temmuz 1908 sonrası: Dersim Sorunu'nun ilk kez Osmanlı Meclisi'nde
Nisan-Ağustos 1908: General Neşet Paşa'nın Dersim tedibi
20 Temmuz-2 Eylül 1909: Haydarın tedibi.
25 Ağustos 1909: Türk askerinin Fahrettin Altay ve Müşir İbrahim Paşa kumandasında Haydarın'a ilk kez ayak basması
1911: Dersim tedibi
1912-13: Dersim tedipleri
1914: Kırğan tedibi
Nisan-Mayıs 1915: Rus ordusunun Ermenistan'a girişi
1915 başları: Kango-oğlu Mehmet ve Meço ağaların Elazığ'da Enver ve Talat paşalarla, Bako Ağa'nın Cemalettin Çelebi ile görüşmeleri
Mart (veya Temmuz-Ağustos) 1916: Dersim'de özyönetimin doğuşu, Mustafa Kemal ve Galatalı Şevket'in Dersim tedipleri
1916: Mustafa Kemal, İsmet İnönü ve Kazım Karabekir'in Dersimli liderlerden bir grupla görüşmeleri.

Ek

Henry H. Riggs'in "Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915–1917" başlıklı kitabından bölümler. Bu kitabın editörü Rev. James L. Barton kitabı koyduğu "Giriş"te şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Rev. Riggs pays close attention to the Kurdish population of the Dersim region, adjacent to Harpoot. Noting that the relationship of Kurdish tribes in this region with the Ottoman government had long been tenuous, he reports that in the spring of 1916 a Kurdish uprising took place. After suppressing the rebellion, the government began an abortive effort to deport Kurds from the region.

Riggs credits the Dersim Kurds with saving tens of thousands of Armenians by providing them with safe passage to Russia. He writes: "It was during this period that the hunted Armenians began to flee into the Dersim. To those who knew of the depredations of the Dersim Kurds in the massacres of 1895, this sounds like a strange situation, for then the Kurds were the persecutors of the Armenians. That was, however, as it were, strictly a matter of business, as the Kurds in 1895 were invited to come and plunder the Armenians, and the killing at that time was merely incidental to getting the loot, which

forms so large a part of a well-regulated Kurd's income. In 1915, however, there was no loot to be had, for the government took care of that. And when it came to dealing with a defenseless Armenian fugitive, the instinct of the noble savage is to save rather than wantonly to destroy this neighbor against whom he has no grudge (p. 111)."

Yukarıdaki pasajın iteal kısımlarında kitabın yazarı H. Riggs'in Dersimliler'e özellikle dikkat çektiği, 1916 baharında patlak veren Dersim ayaklanmasını bastırdıktan sonra Osmanlı hükümetinin Dersimliler'i sürgün etmek için başarısızlıkla sonuçlanan bir girişimde bulunduğu işaret edilmekte, Ermeni soykırımı sırasında Dersim'e onbinlerce Ermeni sığındığı ve Dersim'in bunların Rusya'ya geçişleri için güvenli bir koridor sağlamakla bu onbinlerce Ermeni'nin hayatını kurtardığı belirtilmektedir.

BİRİNCİ SAVAŞ'TAN SONRA DERSİM

Birinci Savaş'ta Osmanlı devleti yenildi. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi bu yenilgiyi belgeliyordu.

Mütarekeden hemen sonra Osmanlı toprakları Birinci Savaşın galipleri tarafından işgal edilip payedilmeye başlandı. Bu antlaşma ile birlikte yenilginin sorumlusu olarak görülen İttihatçılar da devrildi (1918). Hürriyet ve İtilaf Partisi (İtilafçılar) tarafından yeni bir hükümet oluşturuldu. Bu parti Birinci Savaş'ın galipleriyle yakın ilişkilere sahip anti-İttihatçı gruplardan bileşen bir bloktu. İtilafçı hükümet, Dersim Valiliği'nden aldığı Sabit Sağıroğlu'nun yerine Kürt Bedirhan evinden Mithat'ı atadı.

Sonraları Kemalist adıyla bilinecek olan hareket Mondros Mütarekesi'nden sonra doğdu. 1919-22 yılları arasında "Doğu"da kontrolü eline geçirdi.

Kemalistler'in asıl amacı Mütareke'nin yapıldığı tarihteki sınırlar içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini korumaktı. Bu hedefleri Erzurum (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas (4-12 Eylül 1919) kongrelerinin kararlarında açıkça formüle edilmiştir. İttihatçılar'ın "Turan" adı altında yayılmacı amaçlarla katıldıkları saldırı savaşı yenilgiyle birlikte arta kalan ilhakları koruma savaşına dönüşmüştü. İtilafçılar'ın Kemalistler'i "Mütareke döneminin İttihatçıları" olarak tanımlamaları yerinde bir tespitti. Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararlarından biri "Doğu vilayetleri"nde Rum ve Ermeni devletleri kurulmasının önlenmesidir. Bunun için de bu bölgede derhal geçici bir yönetim kurulması kararlaştırılmıştı. Bu noktada engel çıkaracaklar öncelikle Ermeniler, Rumlar ve yanlış şekilde "Kürt Aleviler" olarak tanımlanmakta olan Dersimliler'di. Kemalist hareketin esas hedefi de bu halkların özgürlük hareketlerini ezmek oldu.

Osmanlı ordusunun bazı birimleri İstanbul Hükümeti'ne karşı Mustafa Kemal'e bağlılık bildirmişti. Erzurum'daki 15. Kolordu ile Diyarbakır'daki 13. Kolordu bunlar arasındaydı. İlki Kazım Karabekir, ikincisi ise Enver Paşa'nın amcası tarafından yönetiliyordu. Bu birliklerin Kemalistler'le tavır alması onların Doğu'da oluşan otorite boşluğunu hızla doldurmalarını sağladı.

Böylece Kemalistler "Doğu"da ötedenberi yönetim merkezleri konumunda bulunan Sivas, Erzurum ve Diyarbakır gibi ana merkezlerde kontrolü ellerine alarak 1919'dan itibaren bölgede çiplak bir askeri diktatörlük kurdular.

Bu tarihten itibaren bölgedeki azınlık hareketleri karşılarında artık İstanbul'daki Hürriyet ve İtilaf Partisi hükümetini değil, İttihatçı yönetimin devamı olan Kemalistler'i bulmuştur.

Kemalistler'in bu coğrafyada yürüttüğü savaş, bir sömürge savaşıdır. Resmi ideolojinin öne sürdüğü gibi bir “kurtuluş savaşı“ ile ilgisi yoktur. Türk devletinin “milli mücadele“ dediği Birinci Savaş'ın bir uzantısıdır. TC devleti bir yeniden paylaşım savaşı olan Birinci Savaş'ın ürünüdür. Osmanlı Devleti'nin savaştan küçülerek çıkmış şeklidir. Bu gerçek atlanırsa Koçgiri adıyla bilinen 1920-1921 Dersim mukavemeti ve onu izleyen soykırımların gerçek sebepleri kavranamaz.

1920-21 Dersim Direnişi (Koçgiri Soykırımı)

1916'da Dersim'de (Hozat ve Ovacık'ta) doğan özyönetim 1918'de İttihatçılar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Ama çok geçmeden Osmanlı devleti de savaştan hezimetle çıkmış, Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) imzalayarak bu hezimetini kabullenmişti. Merkezi otoritenin dağıldığı bu koşullarda asırlardır baskı altında yaşayan Dersim, Ermeni, Kürt ve Pontus halklarının bu fırsatı kendi kurtuluşları için değerlendirmek istemeleri son derece doğaldı.

Böylece Mütareke'den hemen sonraki elverişli koşullarda Dersim için “milli haklar” fikri de yeniden canlandı. Bu fikrin ekseninde birkaç yıl önce Hamidiye destekli Mustafa Kemal ve Galatalı Şevket tarafından zorla bastırılan özyönetim talebi vardı. Bu talep yer yer “bağımsızlık”, daha çok da “özerklik” (otonomi) şeklinde ifade ediliyordu. Dersim'de bu amaçla mücadele hazırlığı görülmekteydi. Bu hazırlıklar Erzurum ve Sivas kongreleri ile aynı sıralara rastlıyordu.

Başlangıçta İstanbul Hükümeti'ni (Hürriyet ve İtilaf Partisi) muhatap gören Dersim, çok geçmeden “Doğu”da kontrolü ellerine geçiren Kemalistler'le karşıkarşıya kalmıştı. Dersim'deki hazırlıkları öğrenen Mustafa Kemal ve arkadaşları, 1916-1918 yılları arasında yaptıkları gibi bir kez daha müdahale edip karşı tedbirler almaya başlarlar. M. Kemal, Sivas valisi Reşit Paşa aracılığıyla Dersimli temsilcileri kendisiyle görüşmeye çağırır. Sivas'taki bu görüşmeye sadece Koçgiri aşiret federasyonunun lideri Alişan katılır (Eylül/Ekim 1919). Kendisine Dersimliler'in İstanbul Hükümeti'ne bağlı özerk bir yönetim istediklerini iletir. Sivas'taki bu görüşmenin Erzurum Kongresi'nden biraz sonra, Sivas Kongresi'nin (4-12 Eylül 1919) sürdüğü günlerde veya hemen sonrasında yapıldığı anlaşılıyor. 1916 ilkbaharında Dersim'deki özyönetimi boğmak için savaşmış olan M. Kemal'in bu talebe sıcak bakmayacağı açıktı. Sivas milletvekilliği teklif ederek Alişan'ı kendisiyle işbirliğine zorladıysa da sonuç alamadı. Bu sırada kendisine de milletvekilliği teklif edildiğini söyleyen Mehmet Nuri, hem kendisinin hem de Alişan'ın bu teklifleri reddettiğini söyler (Bkz. Kürdistan Tarihinde Dersim).

Ankara'da TBMM'nin toplandığı sıralarda Sevr Barış Antlaşması yapıldı (19-26 Nisan 1920). San Remo Konferansı'nda kararlaştırılan bu andlaşma, 22 Temmuz 1920'de Padişah Vahdettin ve Osmanlı Şurası tarafından onaylandı. Ardından Osmanlı Hükümeti'nin Sevr'deki temsilcileri tarafından da imzalandı (10 Ağustos 1920).

Diğer imzacılar İngiltere, Fransa ve İtalya, yani galip devletlerdi.

Sevr Andlaşması'nın şartları arasında azınlık haklarının tanınması, “Doğu”da Ermenistan ve Kürdistan kurulması da vardı. Bu maddeler imparatorluktan arta kalan topraklarda yukarıdan aşağıya yapay bir “Türk ulusu” inşa etmek peşindeki Türk milliyetçilerinin projesiyle bağdaşmıyordu.

19 Ağustos 1920 tarihli oturumunda “Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)” bu andlaşmaya uymayacağını ilan ediyor, Sevr'i imzalayanları ve onaylayanları “vatan

haini” olarak tanımlıyordu. Atanma yoluyla Ankara’daki mecliste biraraya getirilen 72 “Doğulu milletvekili” Kemalistler’in dayatmasıyla savaşın galibi Batılı devletlere Türkiye’den ayrılmak istemediklerini bildiren telgraflar çekiyorlardı. Dersimliler’in de buna tepki olarak “Kürdistan Teali Cemiyeti” aracılığıyla aynı devletlere bir telgraf gönderdikleri söylenir. “Bağımsızlık” isteminin dile getirildiği söylenen bu telgrafta, Türkiye’den ayrılmayacaklarını iletmiş bulunan “Doğulu milletvekilleri” Ankara hükümetinin işbirlikçileri olarak tanımlanmıştır.

1920 Temmuz’unda başlayan Koçgiri hareketi Dersim’in yanısıra Kürt halkının ulusal özlemlerine de tercüman oluyor, adeta baskı altındaki bütün azınlıkların temsilcisi gibi davranıyordu.

20 Ağustos günü Şadan aşireti Refahiye merkezine girdiğinde, Ankara, Koçkiri liderlerinden Alışan’ı Refahiye kaymakam vekilliğine, kardeşi Haydar’ı da Ümraniye müdürlüğüne atayarak olayları yatıştırmayı denedi.

Bir süre sonra Batı Dersim’de kongre niteliği taşıyan geniş bir toplantı yapıldı. Bu toplantıya Hozat, Ovacık ve Çemişgezek aşiretleri ile Koçgirili liderler katılmıştı (Ağustos 1920?).

Burada milli haklar için harekete geçilmesi kararı alınır. Hozat’taki Dersim valisi aracılığıyla Ankara’dan İstanbul hükümetinin tanıdığı özerkliği tanıyıp tanımadığı sorulur. Elazığ, Malatya, Sivas ve Erzincan cezaevlerindeki tutukluların serbest bırakılması, Türk yönetici ve memurların Dersim’den çekilmesi, Koçgiriye sevkedilen askeri birliklerin derhal geri çağırılması talep edilerek 24 saat içinde yanıt istenir (15 Kasım 1920).

Dersimliler’e yazılı bir yanıt vermeyen Ankara, vakit kazanmak için Elazığ valiliği aracılığıyla isteklerinin kabul edileceğini iletmekle yetinir. Bu arada Sivas’ta tedip ve tenkil hazırlıkları görülür.

Dersimliler, 25 Aralık 1920 günü bu kez Elazığ valiliği kanalıyla TBMM Başkanlığı’na bir telgraf çekerek Sevr Antlaşması’nda öngörülen hakların tanınmasını talep ederler. Bu telgrafın altında da “Batı Dersim Aşiret Reisleri” imzası vardır (Bkz. M. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 129; ayrıca Koçgiri Halk Hareketi, 1919-1921, S.65-66, Komal Yayınevi).

Ankara’nın oyalayıcı tutumu karşısında direniş kaçınılmaz hale gelir. Dersim toplantısında benimsenen stratejiye göre, ilkin Dersim’in merkezi Hozat’ta bağımsız bir devletin kuruluşu deklere edilecek, ardından Erzincan, Elazığ ve Malatya yönlerinden Sivas üzerine yürünerek Ankara Hükümeti’nin ülkenin bağımsızlığını tanınması sağlanacaktır. Kış koşulları Koçkiri bölgesinin Dersim içiyle bağlantısını olanaksız kıldığından harekete geçmek için ilkbahar beklenecektir. Dersim harekete geçtikten sonra Kürdistan’ın da ayaklanmayı destekleyeceği umulmaktadır. Ne var ki, bu destek beklentisi boşa çıkar. Dersim bir kez daha yalnız kalır.

Koçgiri direnişi Türk-Yunan savaşının (Birinci ve İkinci İnönü Savaşları) sürdüğü bir döneme rastlar. Bu örtüşme Kemalistler’in gözünde “ihnet”tir. Koçgiri direnişinin “Türk tarihinin en buhranlı günlerinde” patlak verdiğini söyleyen Elazığ İstiklal Mahkemesi’nin savcısı da 1937 Elazığ yargılamalarında benzer bir muhakeme yürütmüştür.

Direniş planını öğrenen Ankara, bu planı bozmak için karşı önlemler geliştirir. Koçgiri direnişini bastırmakla Pontus’ta Rum soykırımı yapan Sakallı Nurettin Paşa’yı görevlendirir. "Türkiye’de Zo diyenleri temizledik. Lo diyenlerin köklerini de ben temizleyeceğim" sözleri Sakallı Nurettin’e aittir. Ona Giresunlu ünlü Topal Osman’ın

Laz Milisi (Laz Alayı) de katılır. Koçgiri'nin üzerine çullanan orduların zulmü bölge halkını İç Dersim desteğinden yoksun bırakacak zamansız bir kalkışmayı kışkırtır. Bir yandan da Batı Dersim aşiretlerinin dayanışması kırılmaya çalışılır. Meço (Mustafa Öztürk, 1859-1938), Diyap Yıldırım (1852-1938), Mustafa Zeki Saltık (1881-?), Ahmet Ramiz ve Binbaşı Hasan Hayri (1881-1925) gibi bazı aşiret önderleri Dersim mebusu olarak atanıp ittifaktan koparılır. Bunun üzerine Hozat'a giren Seyit Rıza M. Kemal'e çektiği telgrafta mebus atadıklarının Dersim'i temsil yetkisine sahip olamayacaklarını, Dersim'in bağımsızlık talebinin kabul edilmesi halinde bir konfederasyonun kurulabileceğini iletir. Mebus yapılıncı milli hakları unutup Ankara ile işbirliği yapanları "menfaatperestler" olarak nitelendirir. Sivas'tan Zara üzerine yollanan taburlardan birinin Şadanlı Zalim Çavuş tarafından silahsızlandırılması, "Doğu"nun hükümet merkezi Sivas'ta korku ve paniğe neden olur. Bu olay, ilkbaharda başlatılması tasarlanmış olan hareketin erken patlak vermesinde önemli rol oynar. Hareket İç Dersim'den yönetilmekteydi. Alınan karar Koçgiri'nin ilkbahar sonlarına kadar harekete geçmemesi yönündeydi. Ankara'nın taktiği ise Koçgiri bölgesini İç Dersim'den yardım alamayacağı kış şartlarında eyleme zorlayıp ezmektir. Olayların akışı bu taktiğin başarıyla uygulandığına işaret eder. 6 Mart 1921 günü Ümraniye merkezini kuşatan Koçgiri kuvvetleri Türk alayını teslim aldılar. 12 Mart'ta Divriği jandarma bölüğü esir edildi. Kangal-Koçhisar, Divriği, Zara, Refahiye, Kuruçay ve Kemah ayağa kalkmıştı. Bu noktadan sonra hareketi durdurmak artık olanaksızdı. Koçgiri Kemalist ordular tarafından her yandan kuşatılıyor, şiddetli muharebeler oluyordu. Bu sırada Urfa ve Antep'e varmış bulunan Fransızlar'dan yardım talep edilmesini önerenler olursa da, bu fikir kabul görmez. Koçgiri; Dersim içinden acilen yardım beklemektedir. Bunun üzerinedir ki, Dersim'in Ovacık aşiretlerinden oluşturulmuş 2500 kişilik bir kuvvet hedik ve lekanlarla karlı kaplı Munzur Dağları'nı aşarak 8 Mart 1921 günü önce Kemah, ardından Kuruçay, Refahiye ve Divriği merkezleriyle Celallı nahiyesine girdi. 2500'lerin hareketini beş kişi yönetiyordu: Pezgavirli Bıra İbrahim, Maksudanlı Munzur, Arslananlı Mahmut, Mustafa ve Alişer. Bu isimlerin de dahil olduğu bir grup önder, 11 Mart 1921 günü T.B.M.M Başkanlığına çektikleri telgrafta, Koçgiri, Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarının ayrı bir vilayet haline getirilip yerli bir valinin yönetimine verilmesini talep ettiler. Ankara, kendi adına görüşmeler yapmak üzere bir heyet gönderirse de, aynı sırada adeta seferberlik ilan edilmiştir. Her yandan Koçgiri üzerine asker sevkedilmektedir. 15 Mart 1921'de Sivas, Elazığ ve Erzincan'da sıkıyönetim ilan edilir. Yeterli destek ve yayılma imkanı bulamayan direniş dar bir bölgeye sıkıştırılıp binlerce insanın canverdiği bir soykırımla, sürgünlerle, kan ve terörle bastırılır (Nisan 1921). Direnişçiler İç Dersim'e sığınır. Alişer ve M. Nuri de bunlar arasındadır. Direnişten sorumlu tutulan 400 kişi Sivas Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılanıp, sürgün ve ağır hapis cezalarına çarptırılır. İç Dersim'in tutukluların serbest bırakılması yönündeki ısrarlı ve kararlı tutumu sonucunda başta Alişer olmak üzere Dersim'e sığınanlar hariç geri kalanlarının affı ile sonuçlanır. Bir süre sonra M. Kemal'le çekilmiş fotoğraflarını gösterip böbürlenmiş Dişab Ağa'nın da aralarında bulunduğu bazı Dersim mebusları T.B.M.M tarafından görüşmeler yapmak üzere Dersim'e yollanırlar. Yunan kuvvetlerinin Ankara'ya hayli yaklaştıkları bir tarihtir

bu. M. Kemal, Dersim aşiretlerine hitaben Seyit Rıza'ya çektiği telgraflarda direnişe son verilmesini ister.

Erzincan'da Dersim'i temsilen Seyit Rıza ve Koçkirili Alişan'ın katıldığı görüşmeler başlar. Ankara Hükümeti bu görüşmelerde Erzincan valisi ve Erzincan mebusu H. Fevzi tarafından temsil edilir. Dersimli temsilcilerin bu görüşmelerde dile getirdikleri Dersim'de yerel dilde eğitim veren okulların açılması, Koçkiri'ye yerli bir valinin atanması ve tazminat ödenmesi gibi mütevazı talepleri bile karşılanmaz. Bir zaman sonra Türk tarafının çekilmesiyle bu görüşmeler hiçbir sonuç alınmadan sona erer (15 Haziran 1921).

Dahası, Refahiye ve Kuruçay kaymakamları sıfatıyla Koçgiri'ye gönderilen Alişan ve Haydar, çok geçmeden bu görevlerinden alınıp 1931 affına kadar İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutulurlar (Bkz. M. Nuri, Kirdistan Tarihinde Dersim).

Bu bölümü TBMM'nin 4 Ekim 1921 tarihli gizli oturumunda Erzincan Mebusu Emin Bey'in yaptığı konuşmadan bir pasajla bağlayalım:

“Refahiye’de bir arkadaşım vardır, onu iştad ederek (şahit olarak göstererek) yirmi sene evvel buraya tavattun etmiş, tehhül etmiş (yerleşmiş, evlenmiş) bir Türk, servetine tama edilerek (göz dikilerek), karısı cebren alınmış ve sen Alevisin diyerekten herif emval ve emlaki (malı mülkü) yağma edildikten sonra öldürülmüştür. Efendiler; dünyanın hangi yerinde böyle bir hareket görülmüştür ki babasını bir evladın elinde bir ip, diğer evladın elinde bir ip olarak çektirilerek tam altı saat zarfında bu suretle feciane öldürülmüştür? Rica ederim efendi sen bu vaziyet karşısında asi olmaz mısın?

(...)

Bu fecayi (facialar) Ermenilere bile yapılmamıştır.

Hayri Bey (Dersim) - Hakikaten bu fecayi Ermenilere bile yapılmamıştır.”

(Kaynak: “TBMM Gizli Celse Zabıtları”, Cilt 2, s. 269, 270. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985. Aktaran Osman Tiftikçi, “Gizli zabıtlardan Ermeni soykırımı”)

Ekler:

Jandarma Albay'ı Nazmi Sevgen'in “Yakın tarihin esrarla örtülü hâdiseleri ve Koçkirili Alişir“ başlıklı yazısından bölümler (Bkz: Tarih Dunyasi, Yıl 1 Sayı 9, 15 Agustus 1951)

1925 Zaza Kırımı

TC devleti bir bakıma Lozan'da kuruldu.

Galip devletlerin ve Osmanlı hükümetinin imzasını taşıyan birkaç yıl önceki Sevr Andlaşması'nın 62-64'üncü maddelerinde azınlıklara tanınan haklar Lozan'da tanınmaz hale getirilmiş, neredeyse tamamen ortadan kalkmışlardı.

1925 soykırımı bu tarihten bir süre sonra gerçekleştirildi.

Bazı kaynaklara göre Şeyh Sait hareketinin ardında “Azadi” adında bir Kürt örgütü vardı. Bu örgütün yöneticilerinden biri Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya, bir diğeri de Hamidiye alaylarında kumandan olarak görev yapmış ve Erzurum Kongresi'ne de katılmış olan Cibranlı Albay Halit'ti.

Azadi örgütü tarafından önceden planlandığı öne sürülen Şeyh Sait hareketi, 13 Şubat 1925 günü Piran'da tüm diğerleri gibi düşünülenden erken bir tarihte patlak verdi.

Nakşibendi tarikatına mensup Sünni ve Şafii Zaza şeyhleri tarafından yönetildi. En önde gelenleri Diyarbakır ve Elazığ cephelerini yöneten Şeyh Sait ve Şeyh Şerif idiler.

Bu hareket fiili önderliği, patlak verdiği ve etkinlik kurduğu alan ve dayandığı güçler bakımından Zazalar tarafından belirlendi.

İdeolojik değilse de, fiili planda durum buydu.

Hareketin İslamcı (teokratik-şeriatçı) ideolojisi, laiklik karşıtı tutumu Dersimliler tarafından desteklenmesinde önemli rol oynadı. Anlamlı bir Kürt desteği de alınamayınca tecrit edilip yenilgiye uğratıldı.

Bu direniş sırasında 13-29 Şubat günleri arasındaki 15 gün zarfında Genç (Darahini), Lice, Hini, Palu ve Elazığ; 29 Şubat'ta Maden, Ergani, Çermik ve Siverek merkezleri direnişçilerin eline geçti.

Şeyh Sait'in kumandası altında 29 Şubat günü başlatılan Diyarbakır kuşatması 2 Mart'tan itibaren kenti ele geçirmek üzere bir saldırıya dönüştü. 11 Mart'a kadar devam eden bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. 11 Mart günü Şeyh Sait'in kuvvetleri hareketin başkenti Genç'e doğru geri çekilmek zorunda kaldılar.

Elazığ'ı aldıktan birkaç gün sonra 26 Şubat'ta kenti geri yitiren Şeyh Şerif yönetimindeki kuvvetler de geri Palu'ya çekilmek zorunda kalmışlardı.

Böylece 13-29 Şubat tarihleri arasında yükseliş halindeki direniş 11 Mart'tan itibaren geri çekilip patlak verdiği merkezi bölgeye sıkıştı. Kuşatma altına alınan bölgedeki kent, kasaba ve köyler bombalandı.

Nisan ayı başlarında direniş bastırıldı (6/8 Nisan 1925).

Yenilgiyi soykırım ve sürgün izledi.

Direnişçilerin bir bölümü ülkenin dağlık bölgelerine sığınırken, bir bölümü de İran, Irak ve Suriye gibi çevre ülkelere kaçmak zorunda kaldılar. İçlerinde Şeyh Sait'in de bulunduğu önder kadronun büyük bölümü 27 Nisan günü bir ihbar sonucunda Murat nehrini geçmeye çalışırken yakalandılar.

15 Mayıs'tan sonra işgalci Türk otoritesinin oluşturduğu Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Şeyh Sait ve 47 arkadaşı, 28 Haziran veya 4 Eylül 1925 günü idam edildiler.

Şeyh Sait hareketi patlak verdiğinde işbaşında Fethi Okyar hükümeti vardı. 3 Mart 1925'te bu hükümetin yerine kuruluşu amacı direnişi bastırmak olan İsmet İnönü hükümeti kuruldu.

İnönü hükümetinin ilk icraati Takrir-i Sükun Kanunu'nu çıkarmak oldu. Bu kanuna dayanarak İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Kurucuları arasında Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Sabit Sağıroğlu'nun da bulunduğu Kazım Karabekir liderliğindeki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası "isyanı teşvik etmekle", İslamcı ve anti-laik olmakla suçlanıp kapatıldı. Aralarında Hüseyin Avni Ulaş'ın da bulunduğu bu partiye mensup çok sayıda kişi tutuklandı. Aynı paralelde görülen gazete ve dergiler yasaklandı. Ahmet Emin Yalman, Fevzi Lütüfî Karaosmanoğlu, Hüseyin Cahit Yalçın ve Ahmet Şükrü Esmer gibi gazeteciler "ayaklanmayla" ilişkili görülüp yargılandılar.

Böylece Türkiye'deki örgütlü muhalefet de dağıtıldı.

Tek parti ve tek şef diktası oluştu.

Şeyh Sait soykırımında çocuk, yaşlı, kadın onbinlerce Zaza katledildi.

Şeyh Sait direnişi bastırıldıktan az sonra söylenen aşağıdaki sözler İsmet İnönü'ye aittir:

"Vazifemiz Türk vatani içinde bulunanları behemahal Türk yapmaktır.

Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasını kesip atacağız"

(Kaynak: Vakit Gazetesi, 25 Nisan 1925).

Koçan Tedibi (1926)

TC döneminin ilk Dersim raporu Şubat 1926 tarihlidir. Bu rapor İçişleri Bakanlığı Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'e aittir. Raporda sürekli ertelenmekte olan "Dersim Meselesi'nin "bir an önce halli"nin zorunlu olduğu vurgulanır. Önerilen çözüm, Dersim'i her türlü savunma ve direnme araçlarından mahrum ettikten sonra "yok etmek"tir. Başka deyişle soykırımdır.

Rapor'un ifadeleriyle, "Dersim, Cumhuriyet Hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir ameliyat yapmak....memleketin selameti için gereklidir".

TC devletinin daha doğuş sürecinde gerçekleştirilen Koçgiri Soykırımı geleceğin habercisiydi. Onu irili ufaklı başka soykırımlar izleyecekti.

Sırada şimdi Koçan aşiret grubu vardı.

Yine 1926'da kaleme alınmış olan Dersim (Elazığ) valisi Ali Cemal'in raporu Koçan tenkili öneriyordu. Tenkilin hazırlıklarını Ali Cemal'in bizzat kendisi yürüttü.

Dersimliler'in "Dersim'de Alevi geleneklerine uygun okullar" açılması, hatta İç Dersim'deki Koçkiri sığınmacıları için af çıkarılması gibi taleplerinin karşılanacağını söylüyor, yığınla vaatte bulunuyor, önüne gelene mevki makam dağıtıyordu. Bir tek koşulu vardı: Aşiretlerin "Dersim'in milli kahramanları" olarak ünlenmiş olan Koçanlar'a karşı askere yardımcı olmaları. Yani milis topluyordu.

Bu hummalı kampanyanın maksadı Hamdi Bey'in raporundaki önerileri hayata geçirmektir. Bu konuda hayli başarılı da oldu. Birçok aşireti aldatarak Koçanlılar'ı yalnızlaştırdı. 1914'te Kırğanlılar'ın başına gelen 1926'da Koçanlılar'ın şahsında tekrerr etti. Bu aşiretlerin her ikisi de faturayı yıllar sonra 1937 mukavemetini desteklemeyerek yine Dersim'e keseceklerdi.

Koç, Şam ve Resik aşiretlerinden oluşan Koçan grubunun tedibi 19 Eylül 1926'da başladı. Tedibi Elazığ ve havalisi kumandanı Albay Mustafa Muğlalı yönetiyordu.

Van'da 33 Kürt köylüsünü seçip kafalarına tek tek kurşun sıkacak olan da bu adamdı. 6-7 Ekim'de Koçan bölgesi kuşatıldı. Tağar Vadisi'ne hakim tepeler işgal edildi.

Elazığ'dan kalkan uçaklar Ali Boğazı ve Tağar Deresi'ne bomba yağdırıyordu. Koçan temsilcileriyle bizzat görüşen Mustafa Muğlalı teslim olmaları için 15 Ekim'e kadar süre tanıdı. Bu isteği yerine getirilmeyince 16 Ekim'de yeni bir saldırı başlattı. Sivil halk Tağar ve Ali Boğazı'ndaki mağaralara sığınmıştı. Bu vadideki mağaralar taranırken ve Koçan köyleri yakılıp yıkılırken tam bir kıyım yaşandı.

Koçan tenkili 30 Kasım 1926'da tamamlandı..

(Bkz. Jandarmanın Umum Kumandanlığı'nın Dersim başlıklı raporu s. 177 ve Genelkurmay Başkanlığı yayınlarından Albay Reşat Halli'nin Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar-1924-1938 başlıklı kitabı).

Pülümür Tedipleri (1930)

Raporlar birbirini kovalar. 1928'de bölgedeki olağanüstü yönetimin başı olan Birinci Umum Müfettiş İbrahim Tali, bu tarihteki Dersim seyahatini kişisel bir rapora dönüştürür. Ocak ve aşiret büyüklerinin bir sosyal tabaka olarak imha ve sürgünle ortadan kaldırılmasını teklif eder. 1930'da başında bulunduğu Birinci Umum Müfettişliğin Dersim hakkındaki raporunu gönderir.

Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın kendisi de biri 1930, diğeri 1931 tarihli iki rapor hazırlar. Erzincan gezisini takiben hazırladığı 18 Eylül 1930 tarihli ikinci raporunda, vergi ve asker vermedikleri gerekçesiyle Pülümür'ün Danzik bucağı (Abbasan aşireti), Aşkirik, Gürk, Dağbey ve Harsi köyleri ile başta reisleri Kamer ağa ve akrabası Hıde Ale İsmo olmak üzere Nazımiye ilçesine bağlı Haydaran aşireti ve köyleri üzerine bir askeri hareket yapılmasını, Taçino, Dostan gibi Haydaran köylerinin bombalanmasını, buralara devlet otoritesinin taşınmasını önerir. Başbakan İsmet İnönü ve Bakanlar Kurulu'nun da bu önerileri tasvibi üzerine Genelkurmay tarafından Albay (Miralay) Rüştü'nün yöneteceği bir askeri harekate karar verilir.

Albay Rüştü'nün kumandası altında 24/25-26 Ekim 1930'da başlayan Pülümür tedibinde adı geçen yerleşmeler işgal edilir ve yakılır. Aşkirik ve diğer köyler uçaklarla bombalanır, yakılıp yıkılır (27-28 Ekim 1930).

10-14 Kasım (1930) tarihleri arasında Bal, Kalan (Ovacık'taki Kalanlılar), Abbasan, Keçel, Arilli, Haydaran ve Demenan aşiretlerini hedef alan ikinci bir Pülümür tedibi yapılır. Bu ikinci tedibi General Ömer Halis yönetir. (Bkz. JUK, Dersim, s. 186; Reşat Hallı, a.g.e).

Pülümür tedibi 1937 öncesindeki son tedip ve tenkil hareketidir.

Kronoloji: 1914-1937

Kasım-Aralık 1914: Osmanlı orduları genelde Almanlar'ın savaş stratejisine destek olacak şekilde birkaç cephede savaştılar. Enver Paşa'nın kumanda ettiği Rusya'ya karşı savaş 90 bin askerin öldüğü "Sarıkamış felaketi"yle sonuçlandı.

Ocak-Mart 1915 (Çanakkale Savaşları): Müttefikler'in İstanbul'u ele geçirmek için düşündüğü söylenen donanma ve kara hareketi başarısızlığa uğradı. Resmi Türk tarihinin "zafer" olarak sunduğu bu savaşlarda yüzbinlerce asker ölmüştür.

24 Nisan (1915): Ermeni soykırımını anma günü. Bu soykırım Osmanlı'nın Sarıkamış bozgunu ile müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nı yarma girişiminin başarısızlığından az sonraya rastlıyordu.

1916-1919: Birkaç yıllık bu aralıkta bir seri gelişme oldu. Rusya'da Ekim Devrimi gerçekleşti. ABD, savaşa katıldı. Irak-Filistin-Suriye-Sina-Mısır-Arabistan cepheleri tamamen çöktü. Bağdat, Şam, Halep, Hicaz, Mekke, Medine ve Kudüs İngilizler'in, İskenderun ve Beyrut gibi yerler ise Fransızlar'ın kontrolü altına girdi.

3 Mart 1918: Brest-Litovsk. Kafkaslar'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri kuruldu.

19 Ekim 1918: Osmanlı ordularının hemen bütün cephelerde aldığı yenilgiler ve imparatorluk topraklarının peşpeşe yitirilişi İttihat ve Terakki iktidarının sonunu getirdi. Hürriyet ve İtilaf Partisi tarafından yeni bir hükümet kuruldu.

8 Ocak 1918: ABD Başkanı Wilson'un ezilen millet ve milli azınlıklar için haklar tanıyan 14 ilkesi ilan edildi. 12'inci madde Osmanlı devletindeki ulus ve azınlıklarla ilişkiliydi.

30 Ekim 1918 (Mondros Mütarekesi): Birinci Savaş'taki Osmanlı bozgunu bu antlaşma ile belgelendi. Osmanlı hükümeti Mondros Ateşkes Andlaşması'nı imzalayıp savaş halinin sona ermesini kabul etti. Wilson ilkeleri ve Mondros Mütarekesi Kürt örgütlenmesini de teşvik etti. 1918 sonlarında Baban, Bedirhan ve Nehri evlerinin kontrolü ve yönlendiriciliği altında bulunan "Kürdistan Teali Cemiyeti" kuruldu.

21-22 Haziran 1919: Amasya Genelgesi

23 Temmuz 1919: Erzurum Kongresi

4 Eylül 1919: Sivas Kongresi

22 Ekim 1919: “Misak-ı Milli” veya “Amasya Mülakatı”

19-26 Nisan 1920: Sevr Barış Antlaşması. Mondros Ateşkesi'nin Üçüncü ve 433 maddelik Sevr Andlaşması'nın ilgili hükümlerinden hareketle Musul ve Mardin'in yanısıra Boğazlar, Kocaeli, İzmit, Bursa ve Edremit taraflarının idaresi Britanya'ya, Adana, Maraş, Urfa ve Antep'inki Fransızlar'a, şimdiki Antalya, Muğla, Denizli ve Konya taraflarının idaresi İtalya'ya, Rumeli, Gelibolu, Kırkağaç-Akhisar-Turgutlu-Ödemiş-Tire-Söke hattının batısı, İzmir ve dolayları Yunanlılar'ın idaresine verildi. İzmir ve Doğu Trakya'nın bir bölümü daha 15 Mayıs 1919'dan itibaren savaşa daha geç katılan Yunanlılar'ın kontrolüne girmişti.

1919-1922: Batı'da Yunanlılar'a, Doğu cephesinde Dersim, Ermeniler ve Pontus halkına karşı savaş. Koçgiri hariç tutulursa, 1919-22 tarihleri arasındaki belli başlı savaşlar Yunanlılara karşı yapılmıştır. Bunlar, resmi Türk tarihinde Birinci İnönü (10 Ocak 1921), İkinci İnönü (Nisan 1921), Sakarya (3 Eylül 1921), Dumlupınar (Afyon-Kütahya-İzmir) veya “Büyük Taarruz” (26-30 Ağustos ve 9-18 Eylül 1922) olarak adlandırılmıştır. Bunların hepsi de gerçekte Birinci Savaş'ın devamı niteliğindeki muharebelerdir.

1920-1922: Pontus ve Koçgiri soykırımları.

23 Nisan 1920: Ankara'da Meclisi'in açılışı.

29 Nisan 1920: Hiyaneti vataniye Kanunu

24 Temmuz 1923: Lozan Barış Antlaşması

3 Mart 1924: Sultanlığın ve hilafetin kaldırılması.

3 Mart 1924: Tevhidi Tedrisat Kanunu.

Şubat 1925: Aşar'ın kaldırılması.

Şubat-Eylül 1925: Şeyh Sait hareketi ve Zaza Soykırımı

Mart 1925: 5784 Sayılı Takrir-i Sükun Kanunu

30 Kasım 1925: Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanun

30 Kasım 1925: Şapka giyilmesi hakkında kanun

17 Şubat 1926: Medeni Kanun.

1926-1930: Ağrı başkaldırısı

1926: Koçan tedibi

1926: 977 Sayılı Mülkiye Teşkilatı Kanunu. Bu kanun ile 11 vilayet lağvedildi.

Bunlardan biri de Dersim'di. Böylece Dersim adı, gerçekte daha bu tarihte bu kanunla kaldırıldı. Dersim coğrafyası fiziki olarak dağıtıldı. 1926-1935 yılları arasındaki yaklaşık on yıl boyunca daha önce Dersim vilayetine dahil olan idari birimler kazalar halinde Erzincan ve Elazığ arasında bölüştürülmüş kaldılar. Bu dönem boyunca Pülümür kazası Erzincan'a, geri kalanlar ise Elazığ'a bağlıydılar.

1927: Umumi Müfettişlikler Kanun ve Tüzüğü

1 Kasım 1928: Latin Alfabetinin kabulü. 24 Kasım 1928'de okullarda bu alfabe ile eğitim başladı.

1930: Pülümür tedipleri

5 Temmuz 1934: Gizli Nüfusların Sayımı Hakkında Kanun. Bu kanun da "Dersim'in Islahı" adı verilen ırkçı-sömürgeci proje ile ilişkiliydi.

26 Kasım 1934: "Efendi", "Bey", "Paşa" gibi lakap ve ünvanların kaldırılmasına dair kanun

3 Aralık 1934: Bazı kisvelerin giyilmeyeceğine dair kanun.

1934: 2510 Sayılı İskan Kanunu. Hazırlıklarına daha 1932'de, Dersim'in boşaltılması projesi ile bağlantılı olarak başlandı.

21 Ağustos 1935: Başbakan İsmet İnönü Dersim'deki incelemelerini takiben Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e ve Bakanlar Kurulu'na bir rapor sundu. Bu rapor üzerine İçişleri Bakanlığı "Munzur Vilayeti Teşkilat ve İdaresi Hakkında Kanun Layihası" (Munzur Kanunu Tasarısı) adını taşıyan bir tasarı hazırladı.

6/7 Kasım 1935: Başbakan İsmet İnönü, Munzur Kanunu Tasarısı'nı Esbabı Mucibesi ile birlikte hükümet teklifi olarak Meclis'e sundu.

12 Kasım-20 Aralık 1935: 12 Kasım'da TBMM Dahiliye Encümeni, 15 Kasım'da Milli Müdafâ Encümeni, 4 Aralık'ta Adliye Encümeni ve 20 Aralık günü de Bütçe Encümeni tasarıyı görüşüp görüşlerini birer mazbata ile TBMM Başkanlığına ilettiler. Tasarı henüz Bütçe Encümeni'nde iken, "Munzur" adı İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın müdahalesiyle "Tunceli" olarak değiştirildi.

25 Aralık 1935: Tasarı mecliste hızla görüşülüp kanunlaştırıldı.

31 Aralık 1935: Tunceli Kanunu, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından onaylandı.

4 Ocak 1936: 2885 Sayılı Yeniden Dokuz Kaza ve Beş Vilayet Teşkiline ve Bunlarla Otuziki Nahiyeye Ait Kadrolar Hakkında Kanun. Bu kanunun altıncı maddesi Tunceli Vilayetinin Kuruluşuna ilişkindi. On yıl önce lağvedilmiş olan Dersim vilayeti bu kanunla Tunceli adı altında yeniden kuruldu. 1926'da Dersim Vilayeti'ni oluşturan kazalar bu kanunla birlikte Elazığ ve Erzincan'dan geri alınıp Tunceli adı altında birleştirildi. Tunceli Vilayeti işte bu kanunla ve aynı tarih ve sayılı Tunceli Kanunu ile kuruldu.

4 Ocak 1936: 2884 Sayılı Tunceli Kanunu Resmi Gazete'nin 3197 nolu sayısında yayınlanarak yürürlüğe girdi.

1936: Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası

1936: Mustafa Kemal'in meclis açış konuşması

4 Mayıs 1937: Bakanlar Kurulu Kararı formunda Mustafa Kemal ve Fevzi Çakmak'ın taaruz emri. Hemen ardından uçaklarla Dersim üzerine "Devlete itaat gerekir" diyen bildiriler bırakıldı.

14 Haziran 1937: Başbakan ve General İsmet İnönü'nün Dersim Sorunu'na değinen meclis konuşması.

1938'DEN GÜNÜMÜZE DERSİM

I

Dersim'in Sınırları ve Statüsü

11'inci yüzyıl sonrasında Dersim coğrafyasında "Dersim Beyliği" ve "Çemişgezek Krallığı" gibi oluşumlar görülür.

Bir dönem boyunca Akkoyunlular'ın yönetimi altında kalan "Çemişgezek Krallığı", Akkoyunlu devleti yıkıldıktan sonra kendi isteğiyle "Safevi/Kızılbaş Devleti"ne katılır. Dersim, 1501/2-1514 yılları arasında Erdebil ve Tebriz merkezli Kızılbaş yönetimi altındadır.

Kızılbaşlar'ın Çaldıran yenilgisinden sonra Yavuz Selim tarafından oluşturulan "Kürdistan Eyaleti"ne dahil edilir.

Başlangıçta sözde kalan bu ilhak zamanla fiili bir hal alır.

1540'lardan sonra "Çemişgezek Krallığı" dört sancağa bölünmüş haldedir.

17. ve 18'inci yüzyıllara ait Osmanlı kayıtlarında Dersim coğrafyasında Dersim ve Çemişgezek sancakları anılır.

Tanzimat'la birlikte Kaza-Sancak-Eyalet tarzındaki eski idari yapılanmada değişiklik yapılır. "Eyalet" sistemi terkedilip "vilayet teşkilatı"na geçilir.

Dersim, 1847/8'de Hozat başkentli bir "Sancak", başka deyişle bir "Mutasarrıflık"tır.

1851'e kadar Diyarbakır, bu tarihten sonra ise bir sancak olarak Harput Vilayeti'ne dahildir.

Bu statüsü 1880'e kadar devam etmiştir.

Sancak (Liva, Mutasarrıflık), dönemin idari terminolojisinde "Kaza" ile "Vilayet" arasındaki birimlere karşılık düşerdi. En yüksek yöneticileri "Mutasarrıf" ünvanı taşırdı.

Mutasarrıflar, hiyerarşide kaymakam ile vali arasında bir konuma sahipti.

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın "Dersim" adlı yayınına göre 1847/8'den sonra "Dersim'de yapılan idare teşkilatında kaymakamlar ve memurlar kamilen yerlilerden" oluşturulmuştur (Bkz. a.g.y., s. 54).

Ne var ki, bu uygulama 1877-78 Rus-Osmanlı savaşından sonra kesintiye uğramış, 1938'de ise bir sona gelmiştir.

Dersim'de kaymakamlık yapmış aşiret ve ocak büyüklerinden bir bölümü şunlardır: Çarekanlı Şah Hüseyin II (Pülümür Kaymakamı), Suroğlu Gülabi Ağa (1860'larda ve 1870'lerde Mazgirt Kaymakamı), Nafiz Bey (1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Mazgirt kaymakamı), Ferhadanlı Kahraman Ağa (Hozat Kaymakamı), Şeyh Süleyman ve Mansur Ağa (1860'lı ve 1870'li yılların Hozat kaymakamları), "Keçel Reisi Munzur Ağa" (1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Ovacık Kaymakamı), Arslanan reisi Mahmut Ağa (1913/1914-1916 yılları arasında Ovacık Kaymakamı), Maksudanlı Kasım oğlu Munzur (1924'ten itibaren Ovacık Kaymakamı)

(Bkz. N. Sevgen, Zazalar ve Kızılbaşlar; Jandarma Umum Kumandanlığı'nın "Dersim" adlı yayını; Naşit Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor; M. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 47-48).

Dersim, 1877-78 Rus-Osmanlı savaşından hemen sonra, 1880 yılında, mutasarrıflıktan vilayete (valilik) dönüştürülür. Bu dönemdeki başkenti de Hozat'tır.

Vilayet olduğu dönemde Pülümür kazası Dersim'den alınıp Erzincan mutasarrıflığına bağlanır.

Dersim, sekiz yıl kadar "vilayet" statüsünde kalır.

Mutasarrıflıktan vilayete bu dönüşüm ilk bakışta lokal koşullarda bir iyileştirme gibi görünürse de gerçekte öyle değildir. Örneğin Jandarma Umum Kumandanlığı'nın "Dersim" adlı yayınında "valilik teşkilatı"nın kurulduğu 1880 yılı Dersim'de merkezi otoritenin de başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Bkz. a.g.y., s. 54, 67).

Aynı kaynakta Dersim'in ilk valisinin bu tarihte (1880) göreve başlayan Fikri (veya Arif) adında bir "paşa" olduğu not edilir.

Aslında bir bölümü resmen "vali" sıfatı taşımaları bile Kuzuçan beylerinden Şah Hüseyin I, oğlu Ali Bey (1853-54 Kırım Savaşı sıraları) ve Şah Hüseyin II de fiilen Dersim Genel Valisi gibi görülmüşlerdir. 1880'de vali olarak atanan Fikri Paşa'dan sonra, 1892-1905/7 yılları arasında Dersim'in fiili yöneticisi bir "Çerkez" olduğu söylenen 4. Ordu Müşiri Mareşal Zeki Paşa'dır. Balkan Savaşları ile Birinci Savaş sırasında Dersim Genel Valisi Ermeni soykırımına da bulaşmış bir İttihatçı olan Kemahlı

Sabit Sağıroğlu'dur. 1916'da Dersim (Hozat) valiliğine milliyetçi Kürt beylerinden Diyarbakırlı Cemilpaşazade Ziya atanmıştır. İttihatçılar devrildikten sonra (1918 sonları), Kürt Bedirhan evinden Mithat da Hürriyet ve İtilaf Partisi hükümeti tarafından Dersim (Hozat)'e vali yapılmıştır. Bu göreve Elazığ valisi sıfatıyla 1926'da Ali Cemal Bardakçı, bu yılın sonlarında Koçan tedibini yapan Albay Mustafa Muğlalı (Dersim valisi ve komutanı), 1928/9'da "Deli Fahri" ve Tunceli Kanunu çıktıktan sonra ise General Abdullah Alpdoğan atanmışlardır. Mareşal Zeki Paşa, General Neşet Paşa (1907-1908), Albay Mustafa Muğlalı ve Abdullah Alpdoğan aynı zamanda "Dersim Komutanı" sıfatı taşımışlardır. Adı geçen Dersim valilerinin bir bölümü bu görevlerini Hozat'tan, bir bölümü ise Elazığ ve/veya Erzincan'dan yürütmüşlerdir.

3 Mayıs 1888'de Dersim, vergi vermediği için kendi gelirinin valilik teşkilatının masrafını karşılayamadığı gerekçesiyle geri mutasarrıflığa/sancağa çevrilmiştir.

1888-1918 yılları arasında bir mutasarrıflık/sancak olarak kalır.

Bu dönemin Dersim mutasarrıflarından birkaçını verdikleri raporlardan tanıyoruz.

Bunlardan biri 1903 tarihli Dersim raporunu yazan Mardinli Arif Bey'dir. O'nu takiben 1906 raporunun sahibi Celal Bey (1903-1906), daha sonra da 1908 tarihli raporun yazarı Mehmet Hayrettin gelirler.

Bu dönemin Dersim'inde bir idari birim olarak nahiyelere pek rastlanmaz. Sadece dokuz kazası vardır:

Çarsancak, Pah, Kuzuçan (Pülümür), Kızılkilise (Nazımiye), Mazgirt, Ovacık, Hozat, Pertek ve Çemişgezek. Dersim mutasarrıfı Mehmet Hayrettin'in 1908 tarihli raporunda Eğin (Kemaliye) de "Dersim Livası/Sancağı"nın kazaları arasında sayılmaktadır.

Dersim'de "nahiye teşkilatı" özellikle 1908 darbesinden sonra, yani İttihatçılar döneminde yapılmış görünür. Örneğin Birinci Savaş yıllarında "Sin Nahiye Müdürü"nden söz edilir.

Sonraki dönemde Nahiye Müdürlüğü yapmış bazı isimler şunlardır: Kureyşan büyüğü Ali Gah (Türüşmek Nahiyesi daimi ve fahri müdürü), Suran büyüğü Temur Ağa (Pah Nahiyesi daimi müdürü), Şadanlı Necip Ağa (Ömür boyu Muhundu nahiye müdürü) (Bkz. M. Nuri Dersimi, a.g.y, s. 54-55).

"Nahiye teşkilatı" yapılması, merkezi otoritenin pekiştirilmesi anlamına gelen siyasi bir karardı. Devletin halk ile aşiret-ocak büyüklerinden oluşan yerel yöneticiler arasına daha derinlemesine sızma, geleneksel lokal otoriteyi devreden çıkarıp halk üzerinde dolaysız bir egemenlik kurma isteğini ifade ediyordu.

TC döneminde Dersim bir aralık tekrar "vilayet" yapılırsa da, 1926'da "977 Sayılı Mülkiye Teşkilatı Kanunu" ile "Dersim Vilayeti" tamamen lağvedilir. Bu sırada Pertek, Çemişgezek, Hozat, Ovacık, Nazımiye ve Mazgirt kazaları doğrudan Elazığ vilayetine bağlanır. Pah; nahiyeye dönüştürülüp Mazgirt'e, yine kazadan nahiyeye tahvil edilen Çarsancak ise Pertek kazasına bağlanır. Eskiden dokuz, hatta daha fazla olan kaza sayısının yediye indirilmesi bu tarihlerdeki uygulamadan kalmadır.

1926-1935 arasındaki yaklaşık on yıl boyunca daha önce "Dersim vilayetine" dahil idari birimler kazalar halinde Erzincan ve Elazığ arasında bölüştürülmüş kalırlar.

Dersim, 1927-1935/6 yılları arasında "Birinci Umum Müfettişlik" içindedir.

1935 sonunda İç Dersim'de "Tunceli vilayeti" kurulur.

Bu sırada oluşturulan "Dördüncü Umum Müfettişlik" (1935-1947), Tunceli, Elazığ, Bingöl ve Erzincan vilayetlerini içine alıyordu.

Naşit Uluğ'un aktardığı rakamlara göre "Dördüncü Umum Müfettişlik" bölgesinin yüzölçümü 40 bin km kare, nüfusu ise 1937'de 500 bindi (Bkz. Naşit Hakkı Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, s. 173).

Mehmet Nuri Dersimi'nin Dersimliler adına İsviçre'deki Milliyetler Cemiyeti'ne yazdığı mektupta Dersim nüfusu 500 bin olarak gösteriliyordu. Bu, sadece İç Dersim'in (Tunceli) değil, geniş anlamda Dersim'in nüfusuydu.

Açık ki, 1930'ların sonlarında Dersim'den yalnızca Tunceli (İç Dersim) değil, kabaca "Dördüncü Umum Müfettişlik" bölgesine tekabül eden Tunceli Kanunu'nun sınırları anlaşılıyordu.

Böylece 1930'ların sonlarında Dersim'in gerçek hudutları hakkında bir fikir ediniyoruz.

II

Dersim'in Nüfusu

Aşağıda Dersim'in nüfusu ile ilişkili verilerin özet bir dökümünü yapıyorum.

Bu verileri değerlendirirken şu noktalar akılda tutulmalıdır:

Birincisi, Dersim'de 1938'e kadar bir nüfus sayımı yapılamamıştır. Bu tarihe kadarki veriler çoğunlukla tahmini hesaplardır. İkincisi eldeki veriler genelde yalnızca İç Dersim'le (Tunceli) sınırlıdır. "Dersim nüfusu"ndan sözedildiğinde hem bu sınırlama, hem de İç Dersim'in sınırları ve statüsünde zaman içinde meydana gelen değişiklikler hesaba katılmalıdır. Son olarak, soykırımı gizlemek için resmi kaynaklarda özellikle 1938'den hemen önceki ve sonraki verilerle oynandığı bilinmek zorundadır.

1872'deki Erzincan Salnamesi'nde Dersim'in Pülümür, Ovacık ve Mazgirt kazalarının nüfusu aşağıdaki gibi verilir:

Pülümür: 7896 (Müslüman: 6705, Hıristiyan: 1191)

Ovacık: 6457 (Müslüman: 5991, Hıristiyan: 416)

Mazgirt: 11.525 (Müslüman: 10.420, Hıristiyan: 1115)

Toplam: 24.046 (Müslüman: 22.164, Hıristiyan: 2272)

(Aktaran M. Kalman, Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri, Nüjen Yay., 1995, s. 203-204).

İç Dersim, bu tarihlerde bir Sancak/Mutasarrıflık olarak Erzurum Vilayeti'ne bağlı görünür. Dersim'in Kızılbaş nüfusunun burada "Müslüman" olarak tasnif edildiği açıktır. Hıristiyan olarak tanımlanan nüfus ise Dersim'in "Ermeni" olarak bilinen kesimidir.

1885'te Türkiye'de coğrafya tetkikleri yapan Vitali Guinet, 1891'de yayınladığı "Asya Türkiyesi" isimli coğrafya eserinde Dersim nüfusunu "Müslüman", "Kızılbaş" ve "Kürt" olmak üzere üçe ayırır. Dersim'in Çemişgezek, Hozat, Pertek, Mazgirt, Ovacık, Nazımiye ve Pülümür kazalarında toplam olarak 15.460 Müslüman, 27.830 Kızılbaş ve 12.000 Kürt bulunduğunu kaydeder. Buna göre 1885 yılı dolayında Dersim'in toplam nüfusu 55.290'dır (Aktaran Naşit Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, s. 70-71).

Guinet'ten yapılan aktarımlara göre Dersim'in Hıristiyan nüfusu Gregoryen ve Protestanlar'dan oluşuyordu. Çeşitli kaynakların henüz birinci elden göremediğim Guinet'in bu kitabından aktardıkları verileri birbiriyle uyumlu ve güvenilir bulmadığım için şimdilik bir yorumda bulunmayacağım.

Tarihi Batı Ermenistan (Osmanlı Ermenistanı/Türkiye Ermenistanı), kaynaklarda sık sık “Altı Vilayet” diye tanımlanır. Osmanlı yönetimi altındaki bu altı vilayet, Sivas, Harput, Erzurum, Diyarbakır, Bitlis ve Van’dı. Ermeni Patrikhanesi’nin 1912’ye ait istatistiklerine göre, bu altı vilayetin toplam Ermeni nüfusu bu tarihte bir milyondan biraz fazlaydı. Nüfus bakımından bahsi geçen altı vilayetin en büyüğü Erzurum’dur.

H. F. B. Lynich, 1890’larda (1891-1898) bu altı vilayeti kapsayan iki ayrı gezi yaptı. Bu sıradaki tetkiklerini ““Armenia: Travels & Studies”” başlıklı seyahat notlarında topladı. Lynich’in kitabında “Dersim Sancağı” hakkında da bilgiler mevcuttur. Çünkü Lynich, bu tarihlerde bile, Dersim’i Batı Ermenistan’a dahil bir ülke veya yönetsel bölge/birim olarak tarif etmektedir. Dersim bu gezinin yapıldığı sıralarda iki sancaktan oluşan “Harput Vilayeti”ne dahildir. Bunlardan biri Harput, diğeri Dersim’dir. Lynich’in rakamlarına göre 1890 yılı dolayında Harput Sancağı’nın toplam nüfusu 206.756’dır. Bunun 85-93 bin kadarı Ermeni, 182 bini Müslüman, 1334’ü Greek’tir. Dersim Sancağı’nın 1890 yılı dolayındaki toplam nüfusu ise Lynich’in verdiği rakama göre 70 bin civarındadır. Bunun 62 bini “Müslüman”, 8 bin kadarı Ermeni’dir (Bkz. Lynich, a.g.e., Cilt. 2, s. 412-413).

Burada Ermeni kaynaklarının da yanlış bir şekilde Dersim Kızılbaşlarını “Müslüman” olarak gösterdiklerine tanık oluyoruz.

Raymond Kevorkian ve Paul Paboudjian tarafından Fransızca kaleme alınan “Les Armeniens dans L'Empire Ottoman a la Veille du Genocide” başlıklı kitapta (1900?) İstanbul’daki Ermeni Patriarki’nin ve daha geç dönemde George Aghjayan’ın verdikleri bilgilerden hareketle Dersim Sancağı’nın Çarsacak Kazası’ndaki 43 yerleşmede 7940 Ermeni (1136 aile/hane), 51 kilise, 15 manastır ve 23 okul (1114 öğrencili) bulunduğu kaydedilir.

Bu veriler 1890’larda Dersim’in “Ermeni” nüfusunun özellikle Çarsacak kazasında toplandığına işaret ederler. Çarsacak Ermenileri’nin oldukça önemli bir bölümü birçok kaynağa göre “Mirakyan” aşiretine mensuptu. Çarsacak, hem geniş bir kazanın, hemde bu kaza dahilindeki Peri köyünün adıydı.

Kevorkian’a göre Çarsancağın merkezi “Kodaridj Kalesi”ydi.

Dersim kökenli bir Ermeni olan Andranik, 1888 ilkbaharında Dersim’de geniş bir gezi yaptı. Bu gezisini "Dersim" başlığı altında kitaplaştırdı. Bu kitap 1901 yılında Tiflis’te Ermenice olarak yayınlandı (Türkçe özet çevirisi için bkz. Seyfi Cengiz, Dış Kaynaklarda Kırmancılar, Kızılbaşlar ve Zazalar, s. 77-101, Desmala Sure Yayınları, Şubat 1995, Londra).

Antranik, adı geçen kitabında Çarsacak’ın altmış kadar yerleşmesinin adlarını bir bir sayar, nüfusları ve etnik kompozisyonları hakkında ayrıntılı bilgiler verir.

1888-1893/4 yılları arasında Çarsacak yerlilerinden ve sokaklarda kurulu pazarlardan toplanmış olan bu verilere göre Çarsacak’ın (Karaçor) bahsi geçen altmış köyünde nüfus yoğunluğu (14.152), Ermeniler’den oluşuyordu (Bkz. Andranik, a.g.e, s.130-132).

Andranik, Çarsancak ile ilişkili verilere eklediği bir notta Dersim Kızılbaşları'nın Türkler'den ve Kürtler'den oldukça farklı olduklarına dikkat çekiyordu (Bkz. a.g.e., s. 132).

Dersim Mutassarıfı Mardinli Arif Bey 1903 yılında Dersim nüfusunu 59.000 olarak tahmin eder (Aktaran Naşit Hakkı Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, 1939, s. 70-71).

Ermeni yazar Kevork Haladjian, Dersim doğumludur. Dersim'de doğup büyümüştür. 1909-1914 yılları arasında Dersimi boydan boya gezmiş, Dersimli Ermeniler ile Dersim'in Kızılbaş nüfusunun tarihini, geleneklerini ve kültürünü incelemiştir. "Dersimi Hayeri Azkakroutioune" (The Culture of Armenians of Dersim/Dersimli Ermeniler'in Kültürü) başlıklı çalışması bu yerinde gözlemlere dayalıdır. Dersim'in 384 köy ve kasabasına dair veriler bu kitapta kayda geçirilmiştir. Buna göre bahsi geçen 384 köyden 37'si Ermeni, 210'u Kızılbaş, 137'si ise Kızılbaş-Ermeni karışıktır. Haladjian bu gezisi sırasındaki (1909-1914) Dersim nüfusunu 289.468 olarak kaydediyor. Onun yazdığına göre bu nüfusun 110.386'sı Ermeni, 179.082'si Kızılbaş'tı.

Birinci Savaş'tan sonraki ilk veriler 1927-1935 dönemine ilişkindir. Mehmet Nuri'ye göre Dersim nüfusu 1927'de 270 bindir. Bu rakam sadece Hozat, Pertek, Ovacık, Çemişgezek, Çarsancak, Nazımiye ve Mazgirt ilçelerinin nüfusudur. Birinci Umum Müfettişliğinin 1929'da tespit ettiği miktar ise 65.000'dir. Buna askerlik yapmamak için % 10 nisbetinde nüfus kaçağı eklenerek 71.500 rakamı elde edilmektedir (Aktaran Naşit Hakkı Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, 1939, s. 70-71). Üçüncü Ordu Kumandanı Halis Paşa Raporu'nda Dersim nüfusunun 1930 yılında 60-70 bin olduğu söylenir. Şükrü Kaya'nın 1931 tarihli raporunda ise Dersim nüfusu 150 bin olarak gösterilir. 1930'lu yıllara ait raporlarda, Dersim'de doğurganlık ve nüfus artış oranının oldukça yüksek, dolayısıyla Dersim nüfusunun çok kalabalık olduğuna sıkça işaret edilir. Örneğin Birinci Genel Müfettiş İbrahim Tali Öngören'in 21 Aralık 1931 tarihli raporunda bu olguya vurgu düşülür. Şükrü Kaya'nın 1931 sonlarına ait raporunda Dersim'in hayvan varlığı konusunda fikir yürütülürken, "Aralarında fazla kalmış memurların yaptıkları araştırmalara göre", Dersimlilerin "En az yüz bin sakladıkları hayvan vardır" denilir. Dersim'in hayvan mevcudu, dolayısıyla tahsil edilecek vergiler bu tahminlere dayandırılır. Bu raporun kayıt-dışı hayvan sayısını tespitinde benimsediği bu aynı yöntem Dersim'deki insan mevcudu (gerçek Dersim nüfusu) için de kullanılabilir. Başka deyişle en az eşit oranda (yaklaşık üçte bir veya % 33) bir kayıt-dışı nüfustan sözedilebilir.

1927-1931/2 dönemi için Jandarma Umum Kumandanlığı'na ait "Dersim" başlıklı yayında ek olarak aşağıdaki verilere rastlıyoruz:

Aşiretlere Göre Nüfus (1927-1931/2 Arasında)
Doğu ve Batı Dersim'de yerleşik aşiretlerden 22'sinin toplam nüfusu 1927-1931/1932 döneminde Jandarma Umum Kumandanlığı'nın "Dersim" başlıklı kitabında yaklaşık 63.500 olarak tahmin edilir.

Bu aşiretlerin nüfusları 300/500-5000 arasında değişmektedir.

Bunlardan en kalabalık nüfuslu olanlar şunlardır:

Kureşanlı: 5000
Hıranlı: 4000
Şadilli: 3900
Pilvenk: 3000
Demenanlı: 4000
Yusufanlı: 4000
Haydaranlı: 3500
Bahtiyarlı: 4000
Koçan: 2500-4000
Kırgan: 4000
Karabal: 3500
Aşağı Abbas: 500/1500-2700
Yukarı Abbas: 120-1000
Maksut: 3000

Keçel veya Kalan grubu toplamı: 5000
(Bkz. JUK, Dersim, s.72-105)

Yukarıdaki rakamlar 1926'da "Dersim vilayeti" Erzincan ve Elazığ arasında taksim edilip lağvedildikten sonraki döneme aittirler. Birinci Umum Müfettişliği'nin kuruluşu (1927) ile Genelkurmay Başkanı ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın sürgün raporlarının hazırlandığı tarih arasındaki dönemdir bu.

Kazalara Göre Nüfus (1931)

Nazımiye: 5.883
Ovacık: 5.326
Hozat: 10.246
Mazgirt: 15.726
Toplam: 37.181

Bunlar sadece kayıtlı nüfuslardır. Elazığ vilayetinin tahminine göre bu rakama en az kaydı olmayan 20.000 gizli nüfus eklenmelidir (Bkz. Jandarma Umum Kumandanlığı, Dersim, Kaynak Y., s. 60-61).

1931'de "Dersim vilayeti" yoktur. 1926'dan beri lağvedilmiştir. Yukarıda adı geçen dört kazanın hepsi 1931'de Elazığ'a bağlıdır. 1931'de bu dört kazanın yaklaşık toplam nüfusu 60.000 olarak tahmin edilmektedir. Yukarıda adları geçmeyen Pülümür ve Kiği kazaları bu tarihte Erzincan'a bağlıdırlar (Bu verilerin ayrıntıları için bkz. Seyfi Cengiz, Dersim'de Aşiret ve Ocak, No: III, Dersim 38 Forumu).

Naşit Uluğ'un aktardığı bilgilere göre 1930 (?) sayımına göre Dersim nüfusu Pülümür kazası hariç 93.117'dir. Bu rakam Hozat, Çemişgezek, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık ve Pertek kazalarının nüfusedir. 1935 Sayımına göre Pülümür de dahil bugünkü "Tunceli" sınırları içinde 107.732 nüfus vardır. Bunun 9.551'i kasabalarda, 98.172'si köylerde. "Ama bu 98.000 rakamı içindeki halkın hepsi aşiret rejimi altında yaşamıyordu. Aşiret rejimi altında yaşayanlar 50.000 kadar tahmin olunabilir" (Bkz. Naşit Hakkı Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, 1939, s. 70-71).

TC'de ilk nüfus sayımı 1927'de, ikincisi 1935'te, bu tarihten sonra da her beş yılda bir yapılmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Genel Nüfus Sayımları'na ilişkin verilerine göre 1935 "Tunceli" nüfusu 101.099'dur. Elazığ İstiklal Mahkemesi savcısı Hatemi Şahamoğlu'nun iddianamesinde 1937 Dersim nüfusunun 110 binden fazla olduğu kaydedilir. 18 Haziran 1937 tarihli Kurun Gazetesi 1937 Dersim nüfusunu 50 bin olarak gösterir. Kur. Bnb. Burhan Özkök'ün 1937 tarihli "Osmanlılar Devrinde Dersim İsyancıları" başlıklı kitabında ("106 Sayılı Askeri Mecmua Lahikasıdır"), "Dersim nüfusu 60.000 kadardır" denilir.

Merkez kaza dahil Tunceli'nin sekiz kazasının toplam nüfusu 1940 sayımında 90.636 (bir kaynağa göre 94.636), 1945'te 74.165'tir.

1940-1945 arasındaki büyük düşüş dikkat çekmektedir. Bu düşüşün 1938'den beri sürmekte olan sürgün süreciyle ilişkili olduğunu sanıyorum.

Tunceli nüfusu 1950 sayımında 105.759, 1955'te 121.743'tür (Bkz. DİE, 1985 Genel Nüfus Sayımı).

1950'de Tunceli nüfusunda belirgin bir artış görülür. Köy İşleri Bakanlığı'nın bir yayınına göre 1950'de 18.305, 1955'te 14.307, 1960'ta 15.020, 1963'te 7.778 kişilik bir artış sözkonusudur.

Bu artışta 1946/7 affından sonraki geri dönüşlerin bir yeri olmalıdır. Aynı kaynağa göre 1962-1963 yılındaki Tunceli nüfusu 129.575'tir. 1945'e göre (74.165) bu tarihte %74.7 oranında bir artış vardır (Bkz. "Köy Envanter Etütlerine Göre Tunceli", Köy İşleri Bakanlığı Yayınları 13, 1963).

İç Dersim (Tunceli) nüfusu 1965'te 154.175, 1970'te 157.293, 1975'te 164.591, 1980'de 157.974, 1985'te 151.906'dır.

1960-70 arasında Tunceli nüfusunda 17 bin dolayında bir artış gözlenirken, 1970-1980 yılları arasında bir duraklama, daha sonra da belirgin bir düşüş gözlenir. 1990 yılında 133 bine, 2000'de 93.548'e kadar düşer.

İnternet gazetesi Habertürk'ün 10 Haziran 2008 tarihli sayısında Devlet Planlama Teşkilatı'nın "Türkiye'de iç göçler ve göç edenlerin nitelikleri" çalışmasında yer verilen bazı saptamalar aktarılıyor. Bunlardan biri "Tunceli doğumlarının yüzde 69.9'unun doğduğu kentte değil başka illerde yaşadığı", "Tunceli'nin bu özelliğiyle" Türkiye'de "lider" olduğudur. Aynı araştırmanın Türkiye'de köyden kente göçenlerin toplamın sadece beşte birini oluşturduğu, yaygın kanının tersine göçlerin %58'inin kentten kente olduğu yönündeki görüşü ise bizce kır ve kent tanımlarında benimsenen yanlış anlayıştan ileri gelmektedir.

Sokağa çıkma yasağı uygulanmadan "Adrese Dayalı Kayıt Sistemi" ile yapılan son nüfus sayımı sonuçlarına göre 31 Aralık 2007 tarihi itibarıyla Türkiye'nin gerçek nüfusu 70 milyon 586 bin 256 kişidir. Bu nüfusun 35 milyon 376 bin 533'ü erkek, 35 milyon 209 bin 723'ü kadındır. Yüzde 70.5'i kentlerde, yüzde 29.5'i köylerde yaşıyor. Bu sayıma göre 2007 sonundaki İç Dersim (Tunceli) nüfusu 84 bin 022'dir (Bkz. 11 Şubat 2008 tarihli Sabah Gazetesi)

III

DERSİM KENTLERİ

Dersim Kentleri

Başkenti Çemişgezek olan 11. yüzyıl sonlarındaki “Dersim Beyliği”, Çemişgezek’in yanısıra Bizans’tan ele geçirilen Eğin, Harput (Elazığ), Malatya, Arapkir, Adıyaman, Bingöl, Genç ve Palu kalelerini içine alıyordu. Bu emirlik bazı kaynaklarda “Khanzit” olarak tanımlanır. Başlangıçta Çubukoğulları’nın, daha sonra da Artuklular’ın (Balak ve Sukman) yönetimi altındadır.

Bir zaman sonra onun yerini Saltuklular tarafından kurulan “Çemişgezek Krallığı” alır. Dersim coğrafyası 16. yüzyıla, hatta Tanzimat’a kadar daha çok Çemişgezek adıyla anılır. Bu dönemin Dersim sınırları Çemişgezek Krallığı’nın sınırlarıdır.

Bitlis Emiri ve ilk Kürt tarihçisi Şerefhan, 1597’de kaleme aldığı “Şerefname” adıyla bilinen eserinde Çemişgezek Krallığı’nın güç ve büyüklük itibarıyla Kürdistan’la aşağı yukarı eşit önemde olduğunu anlatır. Bu krallığın toprak bakımından büyüklüğüne dikkat çekmek için “32 kale ve 16 nahiyeyi” içerdiğine işaret eder.

Ne var ki, bu kale ve nahiyelerin tümünü tek tek zikretmez. Ama O’nun anlatımından biliyoruz ki, genelde Erzurum’a dahil gösterilen Mıncıngerd dahi Çemişgezek Krallığı’nın bir parçasıydı. Harput (Elazığ) ve Malatya’nın da en azından belirli dönemlerde “Çemişgezek Krallığı”na dahil olduklarını başka kaynaklardan biliyoruz. Çemişgezek Krallığı’nın adları verilmeyen diğer birimlerini tespitinde kendisinden hemen önceki “Dersim Beyliği”nin hudutları veri alınabilir.

Dersim’in Çaldıran öncesindeki (11.-16. yüzyıllar arasındaki) sınırları ve statüsü “Dersim Beyliği” ve “Çemişgezek Krallığı”na bakılarak tasavvur edilebilir.

Otlukbeli (1473) ve Çaldıran (1514) yenilgileri Dersim tarihinin seyri üzerinde oldukça olumsuz etkilerde bulundular.

Çaldıran sonrasında Osmanlılar eliyle Kürdistan’a ilhak edilen Dersim kendisini bir kuşatma altında buldu. Çaldıran’dan 38’e kadar büyük ölçüde Dersim şahsiyeti taşıyan Tercan, Kemah, Eğin (Kemaliye), Arapkir, Kiğı ve Koçgiri (Divriği, Zara, Kangal, Kuruçay, Refahiye ve Hafik/Koçhisar) gibi pek çok merkez beş asıra yayılan bir süreçte Dersim’den kopartılıp çevre iller arasında bölüştürüldüler.

Bunlardan Tercan, Kemah ve Eğin bugün Erzincan’a, Arapkir Malatya’ya, Koçgiri bölgesi Sivas’a, Kiğı ise Bingöl’e dahildirler.

Kızılbaş yönetimi küçüle küçüle İç Dersim’le sınırlı hale gelmişti. 1937-38’de İç Dersim’in (modern Tunceli) kendisi de devlet ve Müslüman çevre tarafından “sakıncalı” anlamlar yüklenen “Dersim” adıyla birlikte suikaste uğradı. Kerbela’nın ve Çaldıran’ın devamı gibi görülen bu soykırımla birlikte bir TSK sömürgesine dönüştü. 1938’den bugüne “Umumi Müfettişlik”, “Tunceli Kanunu” veya OHAL diye bilinen olağandışı rejimlerle yönetildi.

Günümüzde Dersim kentleri denince ilk akla gelenler “Tunceli vilayeti”nin kazalarıdır. Bunlar Tunceli merkez (Mameki), Nazımiye, Mazgirt, Pülümür, Ovacık, Hozat, Pertek ve Çemişgezek’tir. Çarsancak, Peri ve Pah da dönem dönem kaza statüsü taşımışlardır. Dersim içindeki bu merkezlerin işgali daha 1870’lerin ortalarında başlamıştı. 1908’e geldiğinde Mameki hariç bugünkü kent merkezlerinin tamamı Türk işgali altındaydı. Bu merkezlerden hareketle kırsal kesimlere doğru genişletilen bu işgal 1938’de bir soykırımla tamamlandı.

Dersim'de Kır ve Kent

Resmi verilere göre 1935'te İç Dersim (Tunceli) nüfusu 107.732'dir. Bunun 9.551'i kasabalarda, 98.172'si köylerde gösterilmektedir. 1940'ta toplam nüfus 94.636 olarak verilir. Bu rakamın 13.373'ü kentlerde, 81.266'sı köylerde dir. 1945'te toplam nüfus 90.732, kent nüfusu 10.352, köy nüfusu 80.380 dolayındadır. 1970'te toplam nüfus 157.293, şehir nüfusu 29.363, köy nüfusu 127.930'dur. 1980'de toplam 157.974, şehir 36.184, köy 121.790'dır. 2000 yılı toplam nüfusu ise 93.584'tür. Bunun 54.535'i şehirlerde , 39.108'i köylerde dir.

Yukarıdaki resmi verilere bakılırsa İç Dersim'de kentli nüfusun toplam nüfus içindeki yüzdesi (kentleşme oranı), 1935'te yaklaşık %8, 1940'ta %13, 1945'te %11, 1970'te %18, 1980'de %20, 2000'de ise %58'dir.

Buna göre İç Dersim'de kentleşme oranı 1940-1945 arası hariç tutulursa sürekli bir artış göstermiş, özellikle 1980'den sonra katlanarak büyümüştür.

Ne var ki bu rakamlar gerçeği tam yansıtmadıkları gibi, kendi başlarına alındıklarında oldukça yanıltıcıdır. Çünkü tüm Türkiye'de kent nüfus artışının en düşük olduğu yer İç-Dersim (Tunceli)'dir. Özellikle 1935-1940 ve 1970-2000 yılları arasında köy nüfusunda mutlak bir düşüş olduğu doğrudur. Ama köy nüfusunda bu düşüş, toplam nüfustaki mutlak düşüşle birlikte gitmektedir. 1980'de 157 bin dolayında olan toplam nüfus, 1990'da 133 bine, 2000'de ise 93 bine düşmüştür. Böylece İç Dersim nüfusu 2000 yılında 55 yıl önceki (1945) düzeyine gerilemiştir. 12 Eylül askeri müdahalesini izleyen bu dönemde İç Dersim büyük bir nüfus kaybına uğramıştır. 1994 sonrasında PKK varlığı ve eylemleri bahane edilerek ormanlar ateşe verilmiş, İç Dersim'in 420 köyünden 287'si zorla boşaltılmıştır. "Terörle mücadele" adı altında yüzlerce köyün yakılıp yıkıldığı 1994-1997 arasındaki üç yıl zarfında İç Dersim'in toplam nüfusunda %53 oranında bir azalma olmuştur. 1997/8'i izleyen dönemde ise Dersim'i tamamen boşaltmayı hedefleyen barajlar projesi yürürlüğe girmiştir.

Kentleşme süreci, iktisadi ve sosyal planda bir ilerlemeyi, tarımsal nüfusa kıyasla ticari ve sanayi nüfusta bir büyümeyi ifade eder. İç Dersim'de tanık olunan bu tür bir dönüşüm değildir. Resmi mercilerin kent-kır ayrımında dayandığı ölçütler tarım-dışı nüfusta anlamlı bir artışı ifade etmekten uzaktır.

1924 yılında kabul edilen 442 Sayılı Köy Kanunu'nun birinci maddesindeki "şehir" ve "köy" tanımı şöyledir:

"Nüfusu iki binden aşağı yurlara (köy) ve nüfusu iki bin ile yirmi bin arasında olanlara (kasaba) ve yirmi binden çok nüfusu olanlara (şehir) denir. Nüfusu iki binden aşağı olsa dahi belediye teşkilatı mevcut olan nahiyeye, kaza ve vilayet merkezleri kasaba itibar olunur. Ve Belediye Kanununa tabidir".

Bu tanım pek az bir değişiklikte bugüne kadar yürürlükte kalmıştır.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE)'nin benimsediği tanıma göre de, "kent", il ve ilçe merkezlerinin belediye sınırları içinde kalan alanı; "kır" ise il ve ilçe merkezlerinin belediye sınırları dışında kalan bucak (nahiyeye) ve köy muhtarlıklarıdır.

Bu tanım idari, askeri ve siyasi nedenlerle çok sayıda yerleşme birimine il ve ilçe statülerinin verildiği TC'de kentleşme oranını abartmaktadır. İl ve ilçe merkezi statüsü taşıdıkları için İç Dersim'in kırsal niteliği ağır basan bütün kasabaları bu tanıma dayalı istatistiklerde birer "kent" olarak görünmektedir. Bu yöntemle saptanan kentleşme oranlarının fiili süreçleri olduğu gibi yansıtmayacağı açıktır.

Dersim kentlerinin hemen hepsi uzak geçmişin oldukça önemli uygarlık merkezleridir. Ne var ki, Dersim bir TSK sömürgesi haline geleli beri bu merkezlerin çehresi değişti. Tarihi değerleri yakılıp yıkıldı. Bu yıkıntılar üzerinde yükselen yeni “kentler” birer “devlet sitesi” olmaktan öteye gidemediler.

1874-75'te Hozat, Mazgirt, Ovacık, Kızılkilise (Nazımiye) ve Pülümür gibi Dersim içindeki merkezler işgal edildikten hemen sonra yapılan ilk icraat buralarda Türk-İslam modelinde birer “site” inşa etmek olmuştur. 1937-38'de aynı model Mameki'de uygulandı. Yıkılan kiliselerin taşlarından birer askeri kışla, hükümet konağı, okul ve cami inşa edildi. Buralara bir miktar nüfus taşınarak model tamamlandı.

Türk kolonicilerin “kent” ve “medeniyet”ten anladığı kışla, hükümet konağı, okul ve camiydi. “Medeniyet” adına Dersim'e taşıdıkları bunlardı.

Bu “medeniyet”in köy tanımı da bundan farksızdı.

18 Mart 1924 tarihli “Köy Kanunu”nun 2. ve 8. maddeleri aynen şöyledir:

“Madde 2 - Cami, mektep, otlak, yaylak, baltalık gibi orta malları bulunan ve toplu veya dağınık evlerde oturan insanlar bağ ve bahçe ve tarlalarıyla birlikte bir köy teşkil ederler”.

“Madde 8 - Köyün orta malı kanun karşısında Devlet malı gibi korunur. Bu türlü mallara el uzatanlar Devlet malına el uzatanlar gibi ceza görürler”.

442 Sayılı bu kanunun ikinci maddesindeki köy tanımında “cami” bulunması koşulu var. Sekizinci madde ise caminin “devlet malı” olduğuna işaretle, camiye el uzatan devlete el uzatır diyor.

TC'nin daha kuruluşunda bir “İslam cumhuriyeti” olduğu, resmi dini ve kilisesinin bulunduğu biliniyor. Kurucusu Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından yazılmış anayasasında “Devletin dini İslâm'dır” yazıyordu. Her ne kadar bu ibare 1928'de çıkartılmış ve 5 Şubat 1937 günü Türk anayasasına "laiklik" ilkesi monte edilmişse de, bunun, dinin devlet kontrolüne sokulması ve günümüze kadar devlet tarafından ideolojik ve siyasi amaçlarla istismar edilmesi dışında pratik bir anlamı olmamıştır. Gündemin başında az çok ilişkili görünen Dersim ve Hatay sorunlarının bulunduğu ve Dersim'de bir Kızılbaz soykırımının başlamak üzere olduğu bir sırada ihtiyaç duyulan bu değişiklik bir aldatmacadan öteye gidememiştir.

IV

KENTLERİMİZİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Dersim kentlerinin uzak geçmişleri hatırlanırsa, Osmanlı ve Türk yönetimleri altında ne denli tanınmaz hale geldikleri açıklıkla görülür.

Bunlardan Bağın'ın adı (“Bag”, tanrı demektir) Hitit kayıtlarında mevcuttur. Modern Bağın'ın Hitit ve Urartu kayıtlarındaki adı Palin'dir. İç Dersim (Tunceli) topraklarının önemlice bir bölümü Hititler çağından itibaren bu kentin adıyla Balahovid (Palahovid, Balabitene) olarak bilinmiştir. Balahovid bölgesinin Hititler zamanındaki en gelişkin iki merkezi Palin (modern Bağın) ve Bala/Pala (modern Palu) kaleleridir. Bazı kaynaklar Balahovid mıntikasının Hozan bölgesine (modern Hozat ve Çemişgezek) dahil olduğunu söylerken, Urfalı Matthew Hozan'ın da daha eski zamanlarda Balakhovid/Palahovid olarak bilindiğini yazmaktadır. Ovacık'ın eski adlarından biri Pulur'dur. Çemişgezek'te de Pulur adlı mevkilere rastlarız. Pulur ve Pülümür gibi adlar da (Pülümür'de yaşayan Çarekanlılar'ın geleneğindeki "Pala Ahmet" adı "Palulu Ahmet" olarak okunabilir) büyük

olasılıkla Palin, Pala ve Balahovit adlarıyla ilişkilidir. Hitit konfederasyonuna dahil bir prenslik olarak karşılaştığımız bu bölgenin dili Balaik/Palaik olarak bilinirdi. Hitit konfederasyonunda konuşulan sekiz dilden biri olan Palaik, dilbilimcilerce Hint-Avrupa dil ailesine dahil gösteriliyor. Tüm bu adlar Hititler çağında bu bölgede yaşayan Bala (Pala) halkının adından gelmez. Tevrat'ın "Paluiler" dediği halk olmalıdır bu. Balahovid prensliği Ermeni kaynaklarında Paluni ismiyle geçmektedir.

İkinci Hitit kralı Hattusilis I (Labarnas II), Pankus diye bilinen Hitit Soylular Meclisi'nde oğlu Mursilis I'i kendi halefi olarak ilan ettiği konuşmasında bugün Malatya'ya bağlı bulunan modern Darende'den "Tamalkiya" olarak söz eder (Hitit yazıtından akt. O. R. Gurney, The Hittites, 1954, s. 68). Bir yazıtta kayda geçirilen bu konuşma M.Ö. 1620 yılında yapılmıştır. The Cambridge Ancient History'de "Tamalkiya" sözcüğü "Timilkia" olarak verilir ve Darende'nin M.Ö. 13'üncü yüzyıla kadar bu isimle bilindiğine işaret edilir (Bkz. a.g.y., I, Part II, s. 727).

Eğil de eski çağlarda önemli bir kale, kent ve prensliktir. Onunla hem Mısır, hem de Hitit kayıtlarında karşılaşırız. Mısır yazıtlarında "Angl", M.Ö. 14. yüzyıla ait Hitit kayıtlarında "Ingalawa", Grek ve Roma kayıtlarında ise "Ingilene" ve "Angelton" şekilleri altında görünür. Pagan dönem Ermenistan tanrılarında biri de "Angl" adını taşır. Sümer-Akad tanrısı Nergal'in Ermenistan'daki karşılığı gibidir. Angl adını Sümerce Egal veya Babilce Ekall-u sözcüklerinden çıkartanlar vardır. Dersim'in eski kentlerinden Eğin'in adı, farklı bir lokalde olsa bile, Eğil ile ilişkili gibidir.

"Tunceli Kanunu" henüz tasarı halinde iken Munzur Kanun Tasarısı adını taşıyordu. Bunun nedeni lağvedilen Dersim adının yerine başlangıçta "Munzur" isminin düşünülmüş olmasıydı. Daha sonra bundan vazgeçildi. Munzur; İç Dersim tarihinde bölge, aşiret, dağ, nehir ve kişi adı olarak sık karşılaştığımız bir ad. Bu ad kısmen farklı şekiller altında Asur kralları Salmaneser I, Tiglat-Pileser I, Tiglat-Pileser II, Sargon, Sennacherib, Asurbanibal ve Nebuchadnezzar'ın yazıtlarında mevcuttur. Bahsi geçen Asur yazıtlarında bu adın bazı şekilleri bugünkü Mısır'a karşılık düşerken, bir bölümü de Ermenistan ve İç Dersim'deki Munzur'a referanstır. Salmaneser I ve Tiglat Pileser I, kendilerini "Musri fatihi" olarak tanımlamışlardır.

İç Dersim'in Asur kayıtlarında adı geçen eski kentlerinden biri de "Peri" (Çarsancak)'dir. Peri, The Cambridge Ancient History'de verilen bilgiye göre Asur kralı Salmaneser III'ün M.Ö. 836/835 yılına ait kayıtlarında "Perria kenti" olarak geçmektedir. Bu tarihte 23/24 kadar kent veya prenslikten oluşan Tabal konfederasyonunun yanısıra, "Perria kenti" de Salmaneser III'e boyun eğmek zorunda kalmıştır.

M.Ö. 9./8. yüzyıldan itibaren Dersim ve çevresi Urartu krallığının sınırlarına dahildir. Urartular, Hurrilerin bir koluydu. Bağin'deki bir yazıtta Urartu kralı Menua'nın bölgedeki fetihleri anlatılmaktadır. Mazgirt, Bağin, Palu, Kayalıdere (Varto civarı), Altıntepe, Aznavur ve Kömürhan'daki tarihi kalıntılar Urartular'dan kalmadır. Mazgirt adının kendisi bile bir görüşe göre Urartular'dan gelmez. Tüm bunlar Dersim ve çevresinde Urartu varlığı ve hakimiyetinin kanıtlarıdır.

Modern Tercan, Xenophon'un Anabasis'inden beri iyi bilinir. Eski adı Derxene (Xerxene)'dir. Ermeni kaynaklarında Derjan olarak anılır. Prof. Adontz, modern Tercan'ın eski Derxene ve Mananalı'yı içerdiğini söyler.

Ortaçağ Dersim tarihinde önde gelen bir rol oynayan modern Çemişgezek ile Pertek ve Sağman gibi merkezlerin antik çağlarda da benzer bir önem taşıdıklarına işaret eden kanıtlar vardır. Çemişgezek'in Pulur (Sakyol) köyü civarında 1960'ların sonunda yapılan kazılarda tarımın keşfedildiği Yeni Taş Çağı'na ait bulguların yanısıra tunçtan yapılmış aletlere ve eşyalara rastlanmıştır. Pulur Höyüğü, Erken Tunç (Bronz) Çağı'na ait bir kültürün temsilcisi olarak tanımlanıyor. Çemişgezek kentinin eski adlarından biri Khozan, bir diğeri Hierapolis'tir. Bugünkü adının Çemişgezekli ünlü Bizans generali ve imparatoru John I Tzimisces (M.S. 969-76)'in adından geldiği yaygın bir görüştür. Mark Sykes, The Caliphs' Last Heritage - A Short History Of The Turkish Empire (1915) adlı eserinde bizzat ziyaret ettiği Çemiş-Gezek'te bu adın aslının Cemsitabad olduğunu duymuştur. Cemsit, İran ulusal efsanesinin en önemli figürlerinden biridir. Medler'le ilişkilendirilen efsanevi Pişdadiler'in kralıdır.

“Tunceli vilayeti”nin bugünkü merkez kazası 1937-1938 öncesinde “Mamikan” adında bir köydü. Bu ad Ermenistan tarihlerindeki Mananalı/Manalik Eyaleti ile ilişkilidir. Prof. Nicholas Adontz, Manalik adının ilk kez Sebeos'ta geçtiğine işaret etmektedir. Manalik ve İç Dersim'in arta kalanı Makedonyalı Büyük İskender'in halefleri arasındaki iç savaşlardan itibaren, özellikle Tigran döneminden beri Ermenistan'ın birer parçası olarak anılmışlardır.

Modern Kiğı ve çevresi de eski bir sitenin yurdudur. Kiğı'nın adı Bizans tarihçisi Procopius'ta Chorzanene/Chorzane adı altında görünür. İlk Ermeni tarihçisi Agathangelos Kiğı'dan Xorjanakon diye söz eder. Prof. Adontz'a göre Kiğı (Korzene)'nin Ermeni kaynaklarda Hasteank (Asthanene) adı verilen Palu-Çabakçur arasındaki bölge ile örtüştüğü, başka deyişle bir vakitler bugünkü Palu ve Bingöl'ü de içerdiği olmuştur. Ermeni tarihinin babası olarak tanımlanan Moses Khorenatsi Ermenistan'ın Part krallarının (saray evinin) Hasteank bölgesine yerleştiklerini ve bu toprakların zamanla onların irsi mülkü haline geldiğini yazmaktadır. Bu bölgenin iki ana merkezini Bağın ve Palu olduklarına daha önce işaret etmişim. Hasteank bölgesi, Hristiyanlık öncesinde olduğu gibi, Hristiyanlık benimsendikten sonra da Ermenistan'ın dini merkezlerinden biri olmuştur. Bu kutsal merkezler arasında Kemah (Ani), Bağın ve Erez (Erzincan)'in de adları geçer.

Modern Kemah; eski tarihlerde Ani/Hani, Aliwn/Analiba, Daranalia/Daranalik gibi adlarla bilinir. Daranalik adlı bölgeye dahildir. Yer yer onunla örtüştüğü olmuştur. Moses Khorenatsi'nin yazdığına göre Bizans Ermenistanı kralı Arşak III kendi hazinelerini Kemah kalesinde tutmuştur. Daranalik bölgesinin adı ilk Ermeni tarihçileri Faustos ve Agathangelos'ta geçmektedir. 680 tarihli Meclis'te temsil edilmiştir. Adı bu meclisin protokollerinde geçer.

Divriği (Tephrike, Daranali, Batı Dersim), Akçadağ (Arguvan, Doğanşehir) ve Amarra (Emerli) kentleri ise Pavlakiler'den kalmadır. Bizans kırımlarına maruz kalan Pavlakiler

tarafından liderleri Carbeas zamanında 830'larda ve 840'larda kurulup Bizans'a karşı birer üs olarak kullanılmışlardır. Koyulhisar/Karahisar (Colonia, Konak) ve Mananalı (Doğu Dersim) da Pavlaki üsleriydi. Pavlakiler'in kendilerine göre bu hareketin gerçek kurucusu yedinci yüzyılda yaşayan ve sonraları Silvanus adını alan Constantine Mananalı'ydı (Mamekiyeli Constantine). Kendisi ve yandaşları Bizans tarafından Manes'in görüşlerini paylaşmakla suçlanıp cezalandırılmışlardır.

Not

Yukarıdaki bölümde yararlanılan temel kaynaklar şunlardır:

- Mısır, Asur, Hitit ve Urartu yazıtları
- The Records of The Past
- Heredot Tarihi
- The Cambridge Ancient History
- Mark Sykes, The Caliphs' Last Heritage - A Short History Of The Turkish Empire (1915)
- Edwin Norris, Assyrian Dictionary, 1872
- F. Justi, İranisches Namenbuch
- Ferdinand Justi, Der Bundeshesh, Leipzig, 1868
- Bundahis (bkz. The Sacred Books Of The East, cilt. 5), Edite eden F. Max Müller, 1880
- El Biruni, The Chronology of Ancient Nations
- H. Brugsch Bey, A History Of Egypt Under The Pharaohs, London, 1881, ing. baskı
- The Natural History Of Pliny, cilt 1, İng.'ye çev. John Bostock ve H. T. Riley, London, 1855
- Moses Khorenatsi'nin kitabı
- H. G. Tomkins, The Campaign Of Rameses II İn His Fifth Year Against Kadesh On Orontes, London, 1882.
- J. B. Segal, Edessa: The Blessed City, 1970
- Dictionary Of Greek And Roman Geography, cilt 1, 1853
- Ermeni rahip Urfalı Matthew (ölm. 1144?)'in kroniği: "Armenia And The Crusades Tenth To Twelfth Centuries, The Chronicle Of Matthew Of Edessa", İng.'ye çev. Ara Edmond Dostourian, 1993, Armenian Heritage Series.
- Erzurum'un Britanya konsolosu J. G. Taylor, Journal Of A Tour In Armenia, Kurdistan And Upper Mesopotamia With Notes Of Researches In The Deyrsim Dagh, 1866 (Bkz. JRGS adlı periyodik, cilt 38, s. 281-361 (Türkçe çevirisi için bkz. Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar, Desmala Sure Yayınları).
- Cyril Toumanoff, Studies In Christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963
- M. Seel, A Journey In Dersim (1911)
- Nicholas Adontz, Armenia İn The Period Of Justinian, İng.'ye çev. Nina G. Garsoian, 1970

V

Dersim’de İç ve Dış Göç

Dersim’in kendisinde kırdan kente ya da bir kentten diğerine yapılan iç göç ihmal edilebilir bir rakamdır.

Nüfus artış oranı daima TC ortalamasının üstünde olduğu halde Dersim nüfusunun TC toplamı içindeki ağırlığı sürekli azalmıştır. Toplam nüfustaki bu mutlak düşüşün sebebi Dersim’den dışarıya yapılan göçtür.

Türkiye’de en çok göç veren yerlerden biri Dersim’dir. Bu göçlerde ağırlıklı yeri sürgünler işgal eder.

Biraz gerilerden alırsak:

Şeyh Sait olayından hemen sonra ”silah toplama” adı altında Tercan, Hınıs ve Kiğı’da operasyonlar başlar. Dönemin Dersim valisi Cemal Bardakçı’dır. Bu sırada (1926), Alan, Seteri (Kureşanlılar’ın Kiğı kolu), Gransor, Şadili, Karabaş, Pütikanlı, Kaz ve Şokeri gibi Kiğı aşiretleri “silahsızlandırılır” (Bkz. Jandarma Umum Kumandanlığı’nın “Dersim” başlıklı gizli raporu, s. 72-105, Kaynak Yay.).

Hemen sonra sıra Koçan aşiretine gelir.

Birinci Umum Müfettişliğin kurulduğu 1927 yılı sonrasında Dersim içindeki askeri hareketlilik on yıl sonra olacakların habercisidir. Yoğun bir istihbarat çalışması eşliğinde aşiret aşiret silah toplanırken, bir taraftan da aralıksız bir şekilde yol, köprü, karakol, kışla yapılmaktadır. 1929’da aşiret iskanları başlar. Koçan aşiret grubundan Resikler bu tarihte Ali Boğazi’ndan topluca çıkartılıp zorla iskan edilir. Daha 1930’ların başında (1931/2) sürgün edilecek aşiret ve ocak büyüklerinin listesi hazırdır. Bu listeler Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın raporlarında mevcuttur. Üçü de 1934 yılında çıkartılan Gizli Nüfusların Sayımı Hakkında Kanun, 2525 Sayılı Soyadı Kanunu ve 2510 Sayılı İskan Kanunu da bu hazırlığın bir parçasıdır. Bunları 1935 Tunceli Kanunu, onu da 1937-38 soykırım ve tehciri izler. Onbinlerce Dersimli katledilirken, binlercesi de sürgüne tabi tutulur.

Türkiye’nin hemen her tarafında, özellikle İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, İskenderun, Mersin ve Bursa gibi kentlerde önemlice bir Dersimli nüfus vardır. Bu nüfusun büyükçe bir bölümünün kökeni sürgün kuşaklardır.

Dördüncü Umum Müfettişliğin kalktığı ve koşullu bir affın çıkarıldığı 1946/7 sonrasında sürgünden dönüşlerle birlikte bir toparlanma süreci başlar. İşgal koşulları altında da olsa toplum yeniden şekillenir. Ne var ki bu süreç uzun sürmez. 1960’larda başlayıp 12 Eylül (1980) sonrasında hızlanan göç dalgası tarafından engellenir. Bu dönemde başta Almanya olmak üzere Avrupa’da da önemli miktarda bir Dersimli nüfus birikir.

Bir miktarı ekonomik nedenli (işgücü göçü) olmakla birlikte bu göçlerin kaynağında Dersim Sorunu’nu ülkeyi boşaltarak çözmeyi hedefleyen Türk devletinin Dersim politikası vardır. Her bakımdan geri bıraktıran, hak ve özgürlükleri gasbedilen bu toprakların insanı ülkesini terke mecbur bırakılmıştır. Dışarıya yapılan göçlerde belirleyici neden devlet terörüdür.

Resmi kaynakların salt ekonomik nedenli gösterdiği 1960’lı yıllardaki göçlerde bile devletin azınlıklar politikasının öngördüğü bilinçli bir göçe zorlama uygulaması saklıdır. Son günlerde eski başbakanlardan Bülent Ecevit’in kişisel arşivinde tespit edilip yayınlanan önemli bir belge 27 Mayısçıların “Kürt meselesi” başlığı altında topladığı azınlıklar sorununu tıpkı 1915 ve 1938’de olduğu gibi bir tehcirle çözmeyi planladığını açığa çıkardı.

Bu belgeye göre, Devlet Planlama Teşkilatı içinde asker ve bürokratlardan bileşen bir “Doğu Grubu” oluşturan darbeciler, bu gruba “Kürt sorununa çözüm” konusunda bir rapor hazırlama direktifi vermiştir. Bu grubun MİT, Emniyet, idareci ve siyasetçilerle işbirliği içinde hazırladığı 3 Nisan 1961 tarihli, DPT-SPD-DG-2400 sayılı ve “Devletin Doğu ve Güneydoğu’da Uygulayacağı Kalkınma Programının Esasları” başlıklı bu raporundaki öneriler, Cemal Gürsel Hükümeti tarafından 18 Nisan 1961 günü görüşülüp kabul edilmiş ve bütün bakanlıklara uygulanması için emir verilmiştir. Ekim 1961 seçimlerinde hükümet değişince bir “muhtıra” ile 1961 Kasım’ında kurulan İnönü başkanlığındaki yeni hükümetten de (CHP-AP koalisyonu) aynı önerilerin tatbiki istenmiştir. Bülent Ecevit, bu hükümetin Çalışma Bakanı’dır.

“Devletin ve vatanın bütünlüğü” adına uygulanması istenen bu önerilerden bazıları şöyledir:

"Dünya entelektüel muhitine Türkiye’de bir Kürt meselesinin mevcut olmadığını anlatmak”, “iktisadi teşvik tedbirleriyle” bu bölgeden dışarıya göçü teşvik edip yerine diğer bölgelerden nüfus yerleştirerek bölgenin nüfus kompozisyonunu değiştirmek, bölge, köy ve meslek okulları aracılığıyla “misyoner yetiştirmek”, İskan Kanunu’nu asimilasyonu (Türkleştirmeyi) garanti edecek şekilde yenilemek...(Bkz. Can Dündar-Rıdvan Akar, “Ecevit’in Gizli Arşivinden Belgeler”, Milliyet Gazetesi, 22 Ocak 2008). 27 Mayıs (1960) darbesinden sonra, The Times gazetesi muhabiri darbenin lideri ve Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel’e “Kürtler’in hakları tanınacak mı?” şeklinde bir soru sorar. Aldığı cevap şudur: “Siz tarihi öğrenmediniz mi? Türkiye’de Kürt denilen bir millet artık yoktur” (Aktaran Abdülmelik Fırat, Bir Mezopotamya Sürgününün Anıları, s. 180).

Burdaki “Kürtler” kavramı, Dersimliler gibi gerçekte Kürt olmayan azınlıkları da içerecek şekilde kullanılmıştır.

Cemal Gürsel’in yukarıdaki yanıtı ile az önceki raporun önerileri arasında tam bir uyum vardır.

Dersim'den dışarıya yapılan göçlerde esas neden varlığı ve kimliği inkar edilen bir halkın dağıtılıp eritilmesi isteğidir.

VI

ULAŞIM

1920’li ve 30’lu yılların ulaşım politikası işgal hareketinin gerekleri tarafından belirlenmişti. 1927’lerden itibaren işgalin altyapısı hazırlandı. Dersim içinde yollar ve köprüler yapıldı. Bunların bir bölümü yerli taşeronlara ihale edildi. İnşa işinde “bir parça ekmek” veya “20 para yevmiye” karşılığında Dersimli köylüler çalıştırıldı.

Bir tür angaryaydı bu.

Dersim içindeki bu faaliyetliliğe ek olarak “kesin askeri hareket” için Dersim’i kuşatan illerle demiryolu bağlantıları kuruluyordu.

Doğu’da demiryolu yapımına Şeyh Sait olayından sonra devlet eliyle başlanmıştı. Birinci Umum Müfettişliğin kurulduğu 1927 yılı başlangıç olarak alınabilir. Yapım çalışmaları 1930’larda hızlandırıldı. 1931’de Fevzi Paşa-Malatya demiryolu hattı hizmete açıldı. 1935’te Elazığ, 1938 yılı civarında ise Erzincan ve Erzurum demiryolu ağına bağlandı.

Türk devlet erkani rayların döşenmesini yakından izliyordu. “Ebedi Şef” ve “Başbuğ” olarak gördükleri Mustafa Kemal ile “Milli Şef”leri İsmet İnönü’nün 1930’lardaki “Doğu Gezileri”nin ana teması demiryolu hatlarının “temel atma” veya “açılış” törenleriydi.

Bu ikilinin açılışlarda yaptıkları konuşmalar, demiryolu yapımındaki asıl maksadı açığa vuruyordu.

Fevzi Paşa-Malatya hattının açılışını ilk Malatya gezisi sırasında 13-14 Şubat 1931’de Mustafa Kemal’in kendisi yaptı.

Demiryolunun Elazığ’a varmak üzere olduğu 1935’te Türk Başbakanı İsmet İnönü de bir “Doğu Gezisi”ne çıktı. Görünürdeki vesile demiryolu olsa da, gezinin asıl maksadı Dersim Sorunu’ydu. İnönü, “Şark Seyahati Raporu” diye bilinen ünlü raporunu bu sırada yaptığı “Dersim Seyahati”nden sonra yazdı. Dördüncü Umumi Müfettişliği kurma kararı bu gezisi sırasında İsmet İnönü’nün Birinci Umum Müfettiş Abidin Özmen, General Kazım Orbay ve Korgeneral Abdullah Alpdoğan ile Diyarbakır’da yaptığı görüşmelerde alındı. İnönü’nün direktifiyle Dersimi baştan başa dolaşan General Kazım Orbay ve General Abdullah Alpdoğan kesin hareket konusundaki tekliflerini hazırladılar. “Tunceli Kanunu” tasarısı bu öneriler İnönü’ye sunulduktan hemen sonra yapılmıştır.

Dersim’e karşı yapılan ilk kapsamlı askeri hareket 19 Mayıs 1937’de başlatılan Sin-Karaoğlan-Kırmızı Dağ hattına “taaruz”dur. Mustafa Kemal’in başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu’nun 4 Mayıs 1937 tarihli kararından sonra yapılan bu hareket zamanın Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Genelkurmay Asbaşkanı Asım Gündüz ve Dördüncü Umum Müfettiş ve Dersim Valisi General Abdullah Alpdoğan tarafından yönetilmiştir (Bkz. N. Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, s. 156).

Bu sırada demiryolu Elazığ’a çoktan varmıştı.

Bu saldırının “Türk Kurtuluş Savaşı”nın başlangıcı olarak benimsenen “Samsun’a Çıkış”ın yıldönümüne (19 Mayıs) denk getirilmesi ve resmi tarihin “Büyük Taaruz” dediği olayı çağrıştıracak şekilde “Taarruz” olarak adlandırılması tesadüf değildi.

İkisi arasında bilinçli bir paralellik kurulmaya çalışılıyordu.

Dersim kırımının tüm hızıyla devam ettiği 19 Haziran 1937’de, İsmet İnönü’yü bir kez daha Dersim’de görüyoruz. Naşit Uluğ’un anlattığına göre, İnönü, 20 Haziran 1937 günü askeri hareketi yerinde izlemek üzere Doktor Refik Saydam ile birlikte bizzat Kırmızı Dağ’a çıkarak yerinde direktifler vermiştir (Bkz. N. Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, s. 157).

Seyit Rıza yakalandıktan ve 1937 Dersim direnişi kırıldıktan sonra Mustafa Kemal’in “son” olduğu söylenen “Doğu Gezisi” başladı. Görünürdeki vesile yine demiryollarıydı. Basındaki manşetlerin konusu Malatya-Elazığ-Diyarbakır ve İç Dersim’i (Pertek) kapsayan bu seyahatti. “Ulusal” Türk basınında olduğu gibi, zamanın Malatya ve Elazığ yerel basınında da bu geziye büyük bir yer ayrılmıştı. M. Kemal; Seyit Rıza ve beraberindekilerin idam edildiği (15 Kasım 1937) bu “son” gezisi sırasında ki bazı demiryolu hatlarının yanısıra Pertek ilçesinde Singeç Suyu üzerinde yapılan büyük bir beton köprüünün açılışını yaptı (17 Kasım 1937).

Bu gezide ona eşlik eden kalabalık “devlet erkani” içinde Celal Bayar da vardı.

Meclis konuşmasında Başbakan Bayar’ın “son tedip ve tarama hareketi” dediği 1938’deki saldırı ise Mareşal Fevzi Çakmak ve Ordu Müfettişi Orgeneral Kazım Orbay tarafından “sevk ve idare” edilmişti (Bkz. N. Uluğ, a.g.y., s. 159).

Özetlersek, 1935/6-1938/9 yılları arasında Türk hükümetini (Bakanlar Kurulu üyelerini), Türk devletinin ve ordusunun en seçkin simalarını, birbiri peşisıra Dersim’de, kırım ve sürgün sürecinin içinde ve başında görüyoruz. Bu sürecin hemen öncesinde Munzur kaynağı ve Kırmızı Dağ kadar içerilere uzanan yoğun gezi trafiğinin demiryolları gerekçesiyle yapıldığı söylene de, asıl neden Dersim Sorunu’ydu. Bu sorunun planlanan şekilde çözümü için Dersim içindeki hazırlıkların (istihbarat, silahsızlandırma, yol yapımı, milis temini) tamamlanması ve demiryollarının komşu illere bir an evvel varması gerekti.

1930'larda demiryollarına ve "Doğu Gezileri"ne o denli büyük önem atfedilmesinin esas nedeni buydu.

Soykırımın ayak sesleri demiryolu hatları Dersim’e yaklaştıkça gürleşmişti.

Dördüncü Umum Müfettişliğin sona erdiği 1946/7 yılı, Dersim’de Türk egemenliğinin kesin şekilde kurulduğu tarihtir.

Sonraki yılların ulaşım politikasında artık işgal otoritesinin güvenliği ve Dersim’in TC pazarına ilhak edilmesi (ekonomik ilhak) esas alınmıştır. DP döneminin Karayolları politikasında açıklıkla görülür bu.

Böylece kolektif hafızada silinmez izler bırakan kanlı bir dönemi (1925-47) takiben, 1950’lerden itibaren karayolları (devlet ve il yolları) yapımına ağırlık tanınmıştır.

Tıpkı demiryolları gibi karayolları da Dersim ve çevresini Trabzon ve İskenderun limanlarına, iç kesimlerdeki Sivas ve Kayseri üzerinden Türkiye’nin batısına bağladılar. Köy yollarına gelince...

İç Dersim’de pek çok köyün yola kavuşması ancak 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra, resmi ağzların “teröre karşı mücadele” tarafından belirlendiğini söylediği o tarihten bugüne kadarki zaman diliminde mümkün olabilmıştır.

Başka deyişle, İç Dersim (Tunceli) köylerinin yola ve elektriğe kavuşması için işgal otoritesinin kendini güvencede görmediği bir başka dönemi beklemek gerekmiştir.

Tüm bu veri ve tecrübeler izlenen ulaşım stratejisinin Dersim’e dönük yönüyle devletin Dersim politikası tarafından belirlenen bilinçli bir strateji olduğuna işaret ederler.

VII

HAYVANCILIK

1938 Öncesinde İç Dersim’in Hayvan Varlığı, Vergi Ödeme ve Asker Verme Oranları

1938 öncesinde İç Dersim aşiretlerinin önemli bir bölümünün başlıca servetleri başta sığır, koyun ve keçi olmak üzere hayvan varlıklarıydı.

Mehmet Nuri Dersimi’nin verdiği bilgiye göre, hayvan mevcudunun %60’ı keçi, %40’ı koyundu.

Jandarma Umum Kumandanlığı’nın “Dersim” başlıklı gizli raporunda dağınık bir şekilde İç Dersim aşiretlerinden önemli bir bölümünün 1927-1931/1932 yılları arasındaki döneme ait servetleri, bu servetin cinsi ve miktarı, vergi ve asker verme oranları hakkında bazı veriler mevcuttur.

Bu verileri ayıklayıp birleştiren ortaya çıkan tablo aşağıdaki gibidir.

Aşiretlere Göre Hayvan Varlığı:

Laçın

1000 sığır, 200 koyun, 1000 keçi, 10 at, 15 katır.

Aşağı Karabal

1500 sığır, 2000 koyun, 3000 keçi, 25 at, 600 katır, 50 merkep

Yukarı Karabal

1000 sığır, 300 koyun, 1700 keçi, 3 at, 10 katır

Ferhat

100 sığır, 15.000 koyun, 3500 keçi, 30 at, 40 katır, 30 merkep

Kırgan

1300 sığır, 1000 koyun, 3000 keçi, 20 at, 50 katır

Aşağı Abbas

2000 sığır, 800 koyun, 1500 keçi, 10 at, 50 katır

Koçan

2000 sığır, 8000 keçi, 20 at, 200 katır

Keçel (veya Kalan Grubu toplamı)

3000 sığır, 4000 koyun, 900 keçi, 150 at, 100 katır

Bahtiyar

1200 sığır, 500 koyun, 2500 keçi, 10 at, 45 katır, 15 merkep

Hormek (Bertal Ağa Grubu)

300 sığır, 400 koyun, 500 keçi, 7 at

Hormek (aynı raporda ayrı bir yerde verilen rakam)

170 sığır, 278 koyun, 358 keçi

Pilvenk

5000 sığır, 2000 koyun, 200 keçi, 80 at, 200 katır, 200 merkep

Şadi

100 sığır, 400 koyun, 100 keçi, 20 merkep.

Haydaran (Nazımiye)

35 sığır, 97 koyun, 160 keçi

Alan (Nazımiye kısmı)

6 sığır, 37 koyun, 347 keçi

Arilli

2461 sığır, 457 koyun.

Kureyşan (Mazgirt kazası)

567 sığır, 318 koyun, 3075 keçi

Karsan (Nazımiye)

205 sığır, 193 koyun, 1611 keçi

Şeyh Mamdan/Şeyh Mehmedan (Mazgirt)

245 sığır, 111 koyun, 690 keçi

Maskan

70 sığır, 71 koyun, 344 keçi

Kimsor

153 sığır, 267 koyun, 871 keçi

(Bkz. Jandarma Umum Kumandanlığı, “Dersim”, Kaynak Yay., s. 62-64 ve 72-105)

Sayıma Yazdırılan Hayvan Miktarı

1927-1931/2 tarihleri arasındaki döneme ilişkin bu bilgiler Jandarma Umum Kumandanlığı'nın “Dersim” adlı raporundan ayıklanmıştır.

Burdaki yüzdeler aşiretler tarafından sayıma yazdırılan hayvan miktarının bu aşiretlerin toplam hayvan mevcuduna oranıdır.

Haydaran (Nazımiye): %1 veya %10

Alan (Nazımiye kısmı): %70

Arilli: %40

Kureyşan (Mazgirt kazası): %60

Karsan (Nazımiye): %45

Hormek: %70

Şeyh Mamdan/Mehmedan (Mazgirt): %70

Maskan: %70

Kimsor: %70.

Maksut: %20

Bezgar: %60

Demenan (Mazgirt kazası): %5

Suran (Mazgirt kazası): %70

Şam Uşağı (Ovacık-Hozat): %5

Nanik Uşağı (Ovacık): %1

Beyit (Ovacık): %20

Aşuran (Ovacık): %10

Bal (Ovacık): %1

Keçel (Ovacık): %1

Birman (Ovacık): %1
Koçan (Ovacık-Hozat): %5
Ferhat (Ovacık-Hozat): %20
Karabal (Hozat): %25
Laçin (Hozat-Ovacık): %2
Kırgan (Hozat): %2
Bahtiyar (Hozat): %15
Abbas (Hozat-Ovacık): % 25
Seyitler Uşağı (Mazgirt): %60.
Yusufan (Mazgirt Kazası): %20
Alan (Mazgirt kısmı): %5
Şadilli (Mazgirt): %75
İzoli (Mazgirt): %55
Hıran (Mazgirt): %55
Pilvenk (Pertek Kazası): %66
(Bkz. Jandarma Umum Kumandanlığı, Dersim, s. 61-64)

Kazalara Göre Hayvan Mevcudu

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın Başbakanlığa sunduğu Kasım 1931 tarihli raporda İç Dersim'in 6 kazasının toplam hayvan mevcudu verilir.

Burada en az 100 bin hayvan sakladıkları (kaydetmedikleri) ileri sürülür.

Bu rakamlar şöyledir:

Ovacık

Kayıtlı hayvan mevcudu: 3.599

Gerçek hayvan miktarı: 30.000

Hozat

Kayıtlı hayvan mevcudu: 4.957

Gerçek hayvan miktarı: 35.000

Nazımiye

Kayıtlı hayvan mevcudu: 10.980

Gerçek hayvan miktarı: 30.000

Mazgirt

Kayıtlı hayvan mevcudu: 21.885

Gerçek hayvan miktarı: 35.000

Çemişgezek

Kayıtlı hayvan mevcudu: 30.959

Gerçek hayvan miktarı: 37.000

Pertek

Kayıtlı hayvan mevcudu: 27.554

Gerçek hayvan miktarı: 37.000

İç Dersim'in bu 6 kazasında toplam 7.500 deve bulunduğu da kaydedilir. Bu raporun Dersim'de kayıt dışı hayvan oranı konusundaki tahmini doğruysa, o tarihteki kayıt dışı insan/nüfus mevcudu içinde bu aynı oran kullanılabilir. O taktirde soykırımın boyutu daha netçe görülür.

Vergi Ödeme Oranları

Jandarmanın Umum Kumandanlığı'nın "Dersim" başlıklı raporunda aşiretlerin bir bölümünün 1938 öncesindeki vergi ödeme oranları hakkında şu bilgiler verilir:

Haydaran % 1

Arilli % 60

Karsan % 65

Maksut % 100

Bezgar % 100

Seyitler Uşağı (Mazgirt) %60

Yusufan (Mazgirt Kazası) %70

Alan (Mazgirt kısmı) %90

Şadilli (Mazgirt) %95

İzoli (Mazgirt) %95

Hıran (Mazgirt) %95

Pilvenk (Pertek Kazası) %90

(Bk. a.g.y., s. 61-64)

Yukarıdaki vergi ödeme oranları sayıma yazdırılan miktar üzerindedir.

Asker Verme Oranları

Jandarmanın Umum Kumandanlığı'nın bu aynı raporunda İç Dersim kazalarının 1930-1931 yıllarındaki asker verme oranları hakkında ise şu rakamlar verilmektedir:

Ovacık % 10

Hozat % 10

Nazımiye % 25

Mazgirt % 60

Pertek ve Çemişgezek % 80

(Bkz. Jandarmanın Umum Kumandanlığı, Dersim, Kaynak Yayınları, s. 71)

Jandarmanın Umum Kumandanlığı'nın "Dersim" adlı gizli raporunda yukarıdaki verilerden çıkarılan genel sonuç özetle şöyledir:

Dersim genelinde hayvan mevcudunun ortalama olarak sadece %20'si sayıma yazdırılmış, yazdırılan bu miktar üzerinden bile vergi tahsilatı ortalaması %50'ye ulaşmamıştır.

Haydaran aşireti hayvan mevcudunun %1'ini yazdırırken, bu oranın Şadilli aşiretinde %75 olması, aşiretlerin "sayım ve ödeme vaziyetinin" buldukları yere göre azalıp

çoğaldığını, devlet nüfuzunun henüz kurulamadığı veya en az olduğu yerlerde sayım ve ödeme oranının da en az veya sıfır seviyede olduğunu göstermektedir.

(Bkz. a.g.y., s.63)

Zamanın İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 1931 sonundaki raporunda da benzer bir değerlendirme yapılır. Burada vergi ve asker verme oranları aşiretlerin devlete/hükümete "itaat derecesi"nin göstergesi olarak alınır.

Hiç asker vermeyen ve en az vergi veren bölgeler bu raporda şöyle belirlenir:

Haydaran ve Hakis bölgeleri (Nazımiye)

Demenan ve Yusufan bölgeleri (Mazgirt)

Dere ve Şavak nahiyeleri (Pertek)

Koçan bölgesi (Çemişgezek)

Ovacık ve Hozat kazaları

Şükrü Kaya, adı geçen raporunda bu bölgelerin çoğunluğunun zaten boşaltılması ve imhası planlanmış bulunan "Şimal-i Dersim" (Kuzey Dersim) bölgesinde yereldiklerine işaretler, 1932 Haziran'ında başlatılacak askeri hareket sırasında bu bölgelerde tapu kaydı, nüfus ve hayvan sayımı yapılması, eski vergi borçlarının tahsili ve asker alımının derhal başlatılmasını önerir.

Görüleceği gibi devlet nüfuzunun en az olduğu yerler, hayvancılığın, bağlı olarak yarı-göçebe bir hayat ve dağınık bir yerleşim tarzının önde geldiği en iç kesimlerdir.

Burada kayıt ve ödeme en az düzeyde, yer yer sıfır seviyededir.

Devlet otoritesinin hissedildiği çevreye, başka deyişle tarımcılığın daha fazla yer tuttuğu ova köylerine doğru gidildikçe bu oranlar yükselmektedir.

Örneğin Ovacık'ın Bal, Keçel, Birman, Nanik aşiretleri hayvan mevcutlarının sadece %1'ini, Hozat aşiretlerinden Laçın ve Kırgan %2'sini, Koçan ve Şam %5'ini, Bezgar ve Aşuran %10'unu, Bahtiyar %15'ini, Ferhat ve Maksut %20'sini, Abbasan %25'ini, Doğu Dersim'deki Demenan aşireti (Mazgirt) %5'ini, Haydaran (Nazımiye) %1 veya %10'unu, Yusufan (Mazgirt) %20'sini yazdırmışken, bu oran Arilliler'de %40, Hıranlılar'da %55, Kureşanlılar'da %60, Pilvenkliler'de %66, Şeyhmehmedan ve Hormekliler'de %70, Şadilliler'de %75'e yükselmektedir.

Vergi ödeme oranları da paralel bir seyir izler.

Bu oran Yusufanlılar'da %70, Alanlar'da %90, Hıran ve Şadilli aşiretlerinde %95'tir.

EK

ŞAH HASAN & SEYDAN GRUBU

Naşit Hakkı Uluğ'un "Derebeyi ve Dersim" başlıklı kitabından derlenen aşağıdaki veriler yalnızca direnişçi aşiretlerin esasını teşkil eden Şeyh Hasan-Seydan grubuna ilişkindirler.

Karabal

Aşağı Karabal

Nüfusu: 2000 kadar erkek, 2000 kadar kadın

Serveti: 5000 koyun ve keçi, 1500 sığır, 600 katır, 80 merkep ve at.

Yukarı Karabal

Nüfusu: 1500

Serveti: 2000 koyun ve keçi, 1000 sığır

Ferhad

Nüfusu: 3200

Serveti: 5000 koyun ve keçi, 100 sığır, 100 at, eşek ve katır.

Aşağı Abbas

Nüfusu: 1500.

Serveti: 3000 koyun ve keçi, 500 sığır, 50 binek hayvanı vardır.

Yukarı Abbas

Nüfusu: 3000

Serveti: 5000'i aşkın koyun ve keçi, 2000 sığır, 60 binek hayvanı.

Kırgan

Nüfusu: 3700

Serveti: 4000 koyun ve keçi, 1300 sığır, 50 katır

Laçın

Nüfusu: 1300

Serveti: ?

SEYDANLILAR

Koçan

Nüfusu: 4000

Serveti: 10.000 koyun ve keçi, 2000 sığır, 220 at ve katır

Şam

Nüfusu. 1500'ü geçmez.

Serveti: 5000 hayvan

Nüfusu. 1500'ü geçmez

Kalan

Nüfusu: 5000

Serveti: 8000'den fazla hayvanları vardır.

Maksut

Nüfusu: 4000

Serveti: 2000 sığır. Koyunları az

Aslan

Nüfusu: 2400

Serveti: 4000 hayvan.

Bezger
Nüfusu: 1300
Serveti: 2500 hayvan

Beyt
Nüfusu: 1200
Serveti: 3000 hayvan.

DİĞER

Pilvank
Nüfusu: 4000
Serveti: 8000'den çok hayvanı var.

Bahtiyar
Nüfusu: 3000
Serveti: 3000 koyun ve keçi, 1200 sığır, 70 binek hayvanı

DOĞU DERSİM

Haydaran
Nüfusu: 1000'i geçmez.
Serveti: 2000 koyun, 2000 keçi, 800 sığır, birçok katır.

Arilli
Nüfusu: 3500
Serveti: Zengin bir aşirettir.

Kureşan
Nüfusu: 2000
Serveti: 2000'den fazla hayvan

Şadili
Serveti: 600-700 hayvan
Nüfusları: 250

Lolan
Nüfusu: 250.
Serveti: Pek azdır.

Hormik
Nüfusları 500 civarında.
Serveti 500 hayvanı geçmez.

Karsan

Nüfusu: 1000'i bulur.

Serveti: Büyük bir hayvan serveti var.

Şeyh Memedan

Nüfusu: 500

Serveti: 600-700 hayvanları var.

1960'lı Yıllarda İç Dersim'in Hayvan Varlığı

Köy İşleri Bakanlığı yayınlarından “Köy Envanter Etütleri’ne Göre Tunceli” başlıklı istatistiki çalışmada “Tunceli” ilinin 1963 yılındaki hayvan varlığı kaza kaza aşağıdaki gibi verilmektedir:

Merkez (35 adet köy, 2214 adet hane/ev, 2656 adet çiftçi ailesi)

2110 öküz, 80 merkep, 593 katır, 22 at, 3830 inek, 5893 koyun, 20.007 keçi, 4905 kümes hayvanı, 570 adet arı kovanı.

Çemişgezek (51 köy, 2523 hane, 3293 çiftçi ailesi)

3272 öküz, 1557 merkep, 873 katır, 558 at, 3053 inek, 21.408 koyun, 15839 keçi, 8742 kümes hayvanı, 300 kovan.

Hozat (42 köy, 2047 hane, 2510 çiftçi ailesi)

1509 öküz, 434 merkep, 484 katır, 240 at, 2721 inek, 11.896 koyun, 25.493 keçi, 6580 kümes hayvanı, 1143 kovan.

Mazgirt (79 köy, 3673 hane, 4897 çiftçi ailesi)

5515 öküz, 87 manda, 2682 merkep, 408 katır, 498 at, 6034 inek, 270 manda ineği, 8968 koyun, 16486 keçi, 23570 kümes hayvanı, 671 kovan.

Nazimiye (33 köy, 1590 hane, 2287 çiftçi ailesi)

1741 öküz, 110 merkep, 420 katır, 74 at, 4116 inek, 7912 koyun, 21339 keçi, 5915 kümes hayvanı, 1385 kovan.

Ovacık (61 köy, 2679 hane, 3215 çiftçi ailesi)

2.402 öküz, 35 merkep, 493 katır, 768 at, 9104 inek, 16.750 koyun, 28.850 keçi, 15.321 kümes hayvanı, 3620 kovan.

Pertek (49 köy, 2939 hane, 3868 çiftçi ailesi)

3693 öküz, 52 manda, 1344 merkep, 1601 katır, 610 at, 2113 inek, 58 manda ineği, 40.542 koyun, 22951 keçi, 25120 kümes hayvanı, 900 kovan.

Pülümür (64 köy, 2780 hane, 3806 çiftçi ailesi)

2902 öküz, 646 merkep, 236 katır, 699 at, 6162 inek, 19.040 koyun, 26714 keçi, 12367 kümes hayvanı, 3307 kovan.

Toplam (414 köy, 20445 hane, 26.532 çiftçi ailesi)
23.144 öküz, 139 manda, 6888 merkep, 5108 katır, 3469 at, 37.133 inek, 328 manda
ineği, 132.409 koyun, 177.679 keçi, 102.520 kümes hayvanı, 11903 kovan.
(Bkz. Köy Envanter Etütlerine Göre Tunceli, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, 1963, Tablo
25)

Not: Bu yazıya ileriki günlerde birkaç bölüm daha eklenecektir.

EK

TANZİMAT'TAN 38'E DERSİM KRONOLOJİSİ

SEYFİ CENGİZ

(29 Şubat 2012)

- 1828: Sadrazam Reşit Paşa'nın Dersim tedibi
- 1853 ve 1854: Dersim seferleri ve İstanbul sürgünü
- 1860-1863: Birinci Erzurum Toplantısı
- 1862/3: Derviş Mehmet Paşa'nın Dersim tedibi, Budapeşte ve Sinop sürgünleri
- 1864/5: Dersim-Ermeni ortak örgütünün kuruluşu ve İstanbul hükümetinden kendini yönetme hakkı talebi
- 1874/5: İkinci Erzurum Toplantısı ve Ahmet Muhtar Paşa'nın Dersim tedibi
- 1877-78: Dersim tedibi
- 10 Temmuz 1878: Ayestefanos Antlaşması
- 13 Temmuz 1878: Berlin Antlaşması
- 1880: Dersim Vilayeti'nin kuruluşu ve vali olarak Fikri Paşa'nın atanması.
- 1887-88: Fazıl Ferit ve Derviş Müşir paşaların Dersim tedipleri
- 1886-90: Ermeni Hınçak ve Taşnak partilerinin kuruluşu
- 1891: Hamidiye Alayları'nın kuruluşu
- 1892: Koçan tedibi
- 1896-99: Şakir Paşa Raporları olarak bilinen ilk Dersim raporları
- Ekim 1907: General Neşet Paşa'nın Dersim tedibi
- 23/28 Temmuz 1908 sonrası: Dersim Sorunu Osmanlı Meclisi'nde
- Nisan-Ağustos 1908: General Neşet Paşa'nın Dersim tedibi
- 20 Temmuz-2 Eylül 1909: Haydaran tedibi.
- 25 Ağustos 1909: Türk askerinin Fahrettin Altay ve Müşir İbrahim Paşa kumandasında Haydaran'a ilk kez ayak basması
- 1911: Dersim tedibi
- 1912-13: Dersim tedipleri
- 1914: Kırğan tedibi
- 22 Aralık 1914: Sarıkamış felaketi
- Ocak-Mart 1915: Çanakkale Savaşları
- 1915 başları: Kango-oğlu Mehmet ve Meço'nun Elazığ'da Enver ve Talat paşalarla, Bako Ağa'nın Cemalettin Çelebi ile görüşmeleri
- Nisan-Mayıs 1915: Rus ordusunun Ermenistan'a girişi
- 1915: Ermeni Tehciri (Soykırım)

- Mart (veya Temmuz-Ağustos)1916: Dersim'de özyönetimin doğuşu, Mustafa Kemal ve Galatalı Şevket'in Dersim tedipleri
- 1916: Mustafa Kemal, İsmet İnönü ve Kazım Karabekir'in Dersimli liderlerden bir grupla görüşmeleri.
- 1917: Ekim Devrimi
- 8 Ocak 1918: ABD Başkanı Wilson'un ezilen milletler ve milli azınlıklar için haklar tanıyan 14 ilkesinin ilanı (12'inci madde Osmanlı devletindeki ulus ve azınlıklarla ilişkiliydi).
- 3 Mart 1918: Brest-Litovsk. Kafkaslar'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin kuruluşu.
- 19 Ekim 1918: Osmanlı ordularının hemen bütün cephelerde yenilgisi. İttihat ve Terakki iktidarının sonu. Hürriyet ve İtilaf Partisi hükümetinin kuruluşu.
- 30 Ekim 1918: Mondros Mütarekesi
- 19-26 Nisan 1920: Sevr Barış Antlaşması
- 1919-1922: Doğu cephesinde Dersim, Ermeni ve Pontus halklarına karşı ve Batı'da Yunanlılar'a karşı savaş.
- 1920-1922: Pontus ve Koçgiri kırımları
- 23 Nisan 1920: Ankara'da Meclisi'in açılışı.
- 24 Temmuz 1923: Lozan Barış Andlaşması
- Şubat-Eylül 1925: Şeyh Sait hareketi
- Mart 1925: Takrir-i Sükun Kanunu
- 1926: Koçan (Dersim) tedib ve tenkili
- 1926: 977 Sayılı Mülkiye Teşkilatı Kanunu
- 1926-1930: Ağrı başkaldırısı
- 1927: Umumi Müfettişlikler Kanun ve Tüzüğü
- 1930: Pülümür tedipleri
- 5 Temmuz 1934: Gizli Nüfusların Sayımı Hakkında Kanun
- 25 Aralık 1935: Tunceli Kanunu
- 1936: Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası
- 4 Mayıs 1937: Bakanlar Kurulu Kararı
- 1937-1938: Dersim soykırımı